NIEUWSBRIEF
Bouwhistorie

Nr. 65
DEC 2018

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nieuwsbrief Bouwhistorie
nr. 65 december 2018

ISSN 1872-602X

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via henk.jansen@utrecht.nl. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 25,00, over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres)wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Stichting Bouwhistorie Nederland
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
Telefoon: 0613033264 (Henk Jansen)
www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Bestuur
mr. J. C. (Koos) de Looff (voorzitter)
drs. H.P. (Henk) Jansen (secretaris)
drs. B. (Birgit) Dukers
M.W. (Maarten) Enderman
drs. A.K. (Agnes) Hemmes
drs. E. (Edwin) Orsel
drs. J.W. (John) Veerman

Adviseurs
prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries
drs. K. (Karel) Emmens
drs. J.M.H. (Jean) Penders
drs. K. (Koos) Steehouwer

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

Inhoud

Van de redactie 3

Van het bestuur 5

Bouwhistorische Platforms:
20 juni 2018

Agnes Kooijman: 7
Grafmonumenten van papier: onderzoek naar de prentenserie *Coenotaphiorum* van Hans Vredeman de Vries

Nick van der Berg: 9
De Amsterdamse stucgang, zijn opbouw en indeling in de achttiende eeuw

Judith Kuipéri: 12
Van bouwkunst en rijkunst, drie eeuwen Amsterdamse rijhallen

Michel van Dam: 14
Noordwijk aan Zee, van vissersdorp tot badplaats

19 september 2018

Willard van Reenen: 17
De Thomaskerk in Zeist. Hoe kerkhistorie te wegen in de kerken van Duintjer?

Agnes Hemmes
Rogier Groeneveld: 18
Van de Stadsdrooghokken van Antwerpen tot het Pesthuiscomplex in Leiden. De rol van thema's en belevingswaarden bij waardestellend onderzoek

Ronald Stenvert: 21
De lange lijnen van de bouwhistorie: Kunstwerken in de Afsluitdijk

Verslag van het 13e Internationale Kongress Backsteinbaukunst
Wismar, 6-7 september 2018 24

Verslag van het zesde internationale congres van de Construction History Society
Brussel, 9-13 juli 2018 27

Verslag Donateursdag SBN
Maastricht, 29 september 2018 30

Artikelen

Edwin Orsel
Sanne Palstra: 34
Dateren door dendrochronologisch en ^{14}C onderzoek

Geert Oldenmenger: 45
Gezamenlijk onderzoek naar de oudste geschiedenis van de Clemenskerk in Merkelbeek

Patrick Bosman: 53
Sporen van een stoomtram

Bouwfragmenten en brokstukken

Patrick Bosman: 63
(Stop)contact

Boekrecensie

Elisabeth Stades-Visscher: 64
H. Peterse et al.; **De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen**

Korstmossen en muurbloempjes 68

Van de redactie

Het is een aardige geste van de huidige hoofdredacteur om mij de ruimte te geven nog één keer een stukje te schrijven in deze rubriek. Aan het eind van dit jaar neem ik definitief afscheid van de redactie, nadat ik het hoofdredacteurschap al een jaar eerder had overgedragen.

In Nieuwsbrief 51 schreef Rob Gruben over het ontstaan van het eerste nummer van de Nieuwsbrief, waarbij goede ideeën, enthousiaste samenwerking, de schaar, Velpon en de Copyshop een grote rol speelden. De toenmalige voorzitter van de SBN, Gijs van Herwaarden, schreef in 1995: 'het is en blijft liefdewerk-oud-papier'.
In 2001 lid ben ik lid geworden van de SBN en werd een regelmatige bezoeker van de Platformbijeenkomsten in Zeist. Toen er in 2006 een oproep gedaan werd voor versterking van de redactie, bestond deze uit Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Stenvert (sinds 1996), Albert Reinstra (sinds 2000 hoofd-, en eindredacteur) en Wim Weve (sinds 2004). Het leek me een uitdaging en ook een kans om iets zinvols te doen met de studie aangezien ik niet als bouwhistoricus een praktijk zou starten. Ongeveer in dezelfde tijd kwam ook Jeroen Nipius bij de redactie voor de grafische vormgeving. Hij zou ook het drukproces begelei-den en de kosten van de Copyshop vergelijken met die van een drukkerij.

Bij een van de eerste redactievergaderingen bleek dat er geen vaste agenda was en eigenlijk ook geen notulen werden gemaakt, dat men af en toe bij elkaar kwam 'om wat af te spreken'. Dat kriebelde in mijn ordelijke geest. Mijn aanbod om een kort verslag te maken van alle bijeenkomsten werd aanvaard. En zou het ook niet handig zijn steeds te vergaderen, voorafgaand aan ieder Platform? Dan was iedereen er toch al? En vaste tijden van verschijnen van de Nieuwsbrief na te streven, niet wanneer er genoeg kopij was, maar twee keer per jaar, met een deadline? Rekening houdend met de Platforms? En dat gebeurde.

Wim Weve trad in 2008 uit de redactie en Albert Reinstra een jaar later. Ronald Stenvert nam de functie van hoofdredacteur tijdelijk op zich, nadrukkelijk als interim. Toen hij me in 2011 voorstelde om hoofdredacteur te worden ('in feite ben je dat eigenlijk al...' zei hij erbij) nam ik dat heel graag aan. Balletjes werden opgegooid bij het bestuur voor meer kleur in de Nieuwsbrief. Een omslag, helemaal in kleur, werd vrij snel gerealiseerd. Illustraties in kleur in de hele Nieuwsbrief vormde lang een onoverkomelijk struikelblok: te duur. Toen het lobbyen voor losse artikelen zo goed werkte (met veel dank aan bepaalde auteurs) dat het blad te dik werd voor nietjes moest er wel een 'ruggetje' komen. Na veel soebatten bij het bestuur ('we hebben geen geld, verspreiden jullie de artikelen maar over twee nummers') ging het licht toch op groen bij nummer 51. Het volgende doel was alle illustraties in kleur ('we zijn het enige blad in Nederland

dat nog in ouderwets zwart-wit verschijnt') en ook dat is gelukt. Het voorstellen van praktische oplossingen voor de financiële kant van het verhaal ('de contributie bij onze club is ook belachelijk laag') hielp daar mogelijk ook aan mee. In november 2015 begint de rubriek Van de redactie met de woorden: 'Hoera! SBN Nieuwsbrief nummer 59 is in kleur! De hele redactie voelde zich behoorlijk trots.
In de loop van de jaren zijn er veel mensen geweest met wie ik (toch een vreemde eend in de bijt) heb gecorrespondeerd over hun ingezonden artikelen en dat leverde prettige contacten op. De samenwerking met de vaste kern van de redactie: Elisabeth, Ronald en Jeroen is steeds heel plezierig geweest en zonder wanklanken verlopen. De redactie is in de afgelopen jaren geleidelijk uitgebreid met leden van de jongere generatie die korter of langer deel uitmaakten van het team. De balans is nu meer naar de jongere generatie doorgeslagen, die met nieuwe ideeën komt. Er is dit jaar een nieuw formaat voor de Nieuwsbrief gekozen, in gezamenlijk overleg een nieuwe naam en logo en de voorkant ziet er nog spannender uit dan voorheen.

Toch kan de ervaring en kennis van het vak bouwhistorie en 'weten wat er speelt' in die wereld zeker niet gemist worden. Ik dank allen voor de zeer prettige samenwerking in de afgelopen jaren. Het werk van vrijwillige amateurs is en blijft 'liefdewerk-oud-papier', maar de Nieuwsbrief Bouwhistorie doet niet onder voor andere, professioneel geleide bladen, en dat vervult me met trots. Veel succes voor de toekomst gewenst!

Arendie Herwig-Kempers,
vertrekkend redacteur

Van het bestuur

De jaarlijkse donateursdag van de SBN vond dit keer plaats in Maastricht, op zaterdag 29 september. Birgit Dukers had samen met de medewerkers voor erfgoed van de gemeente Maastricht een bijzonder programma samengesteld. Met in de ochtend diverse lezingen in het zeventiende-eeuwse stadhuis en aansluitend een blik op de restauratie van de schilderingen op het plafond van de hal. In de ochtend was er veel aandacht voor de archeologie van de stad en voor oude structuren en gebouwen, waaronder Zuid-Limburgse boerderijen. Na de lunch lag het accent op de laatste eeuwen, met een bezoek aan de vestingwerken, het Bassin als binnenhaven van de stad en het rijke industrieel erfgoed.
Ter afsluiting was er een borrel met uitzicht op de zonovergoten Maas. Het bestuur dankt Birgit en de gemeente Maastricht voor deze zeer geslaagde dag!

Op 19 september stonden waardenstellingen centraal tijdens het – zeer goed bezochte – bouwhistorisch platform. Vier sprekers behandelden vijf voorbeelden, over naoorlogse kerkgebouwen, twee oudere bouwwerken, droogdokken en twintigste-eeuwse techniek, namelijk kunstwerken in de Afsluitdijk. In de aankondiging was al de vraag gesteld of het tijd is voor herijking van de Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek. Moeten de Richtlijnen worden verbreed naar de meer omvattende cultuurhistorie? En moeten bijvoorbeeld ook belevingswaarden een rol spelen? Tijdens de discussie bleek dat de meningen nog verdeeld waren. Maar mocht het komen tot aanpassingen van de Richtlijnen dan zal de SBN daarin een duidelijke rol gaan spelen en samenwerken met de bouwhistorische partners als de BNB, de RCE en het Rijksvastgoedbedrijf. Het onderwerp wordt ongetwijfeld, ook in de Nieuwsbrief, vervolgd.

Vrijdag 14 december was bij de RCE een studiedag over 100 jaar Rijksbureau voor monumentenzorg. Daarin was vooral veel aandacht voor de persoon J.C. Overvoorde, hij is aan het begin van

J.C. Overvoorde

de twintigste eeuw erg actief op het gebied van erfgoed; gebouwen en archieven. Hij was een van de oprichters van de Nederlandse Oudheidkundige Bond, de latere KNOB en stond ook aan de wieg van de ‘grondbeginselen’ voor restauraties in 1917. Om die reden organiseerden de RCE en de KNOB deze studiedag, waarvan het verslag in de volgende Nieuwsbrief volgt. In principe zal de komende editie van de studiedag bij de RCE – vlak voor de Kerst – weer met de SBN worden georganiseerd, zoals dat inmiddels diverse keren is gebeurd.

In de komende periode richt het bestuur zich op de onderdelen die in het beleidsplan SBN (tot en met 2022) zijn opgenomen: op promotie en voorlichting, op onderwijs en onderzoek en op de activiteiten, zoals studiedagen voor de donateurs. Het beleidsplan is te vinden op onze website.

Henk Jansen, Secretaris SBN

Grafmonumenten van papier: onderzoek naar de prentenserie *Coenotaphiorum* van Hans Vredeman de Vries

Agnes Kooijman, researchmaster Universiteit Utrecht, medewerker RCE

Agnes Kooijman is bezig met haar masteropleiding aan de Universiteit Utrecht en doet kunsthistorisch onderzoek naar prenten van grafmonumenten. Tevens heeft zij ook de prentencollectie van de RCE gesorteerd en bestudeerd. Ze heeft ook de RCE-collectie bouwfragmenten onderzocht, die werd beheerd door Gerard van Wezel (1951-2018) en verder keek ze naar bouwhistorisch onderzoek van grafmonumenten door Dirk van Eemhoven. Voor de lezing richtte Kooijman zich vooral op de betekenis van de prentenserie van Hans Vredeman de Vries in de buitenlandse bouwpraktijk.

Coenotaphiorum

Hans Vredeman de Vries maakte een serie van 27 prenten van grafmonumenten (*cenotafen*), getiteld *Coenotaphiorum*, die in 1563 door Hieronymus Cock werd gedrukt en later nog weer herdrukt. Op de titelplaat van de serie wordt vermeld dat het boekwerk (*libellum*) is bedoeld voor pictores (*schilders*), statuarii (*beeldhouwers*), architectii (*architecten*) en latomi (*steensnijders*). De prenten waren geëtst, een in die tijd ontwikkelde nieuwe techniek in de boekdrukkunst. De platen dienden als voorbeelden of modellen voor het ontwerpen van *cenotafen* (grafmonumenten) en *epitafen* (grafmonumenten aan de wand). Karakteristiek bij de ontworpen voorbeelden is de combinatie van architectuur en ornamenten. Triomfbogen en kleinere details zijn geïnspireerd door de klassieke architectuur. Ornamenten als rolwerk, grotesken, putti, mascarons, guirlandes etc. maken deel uit van de versieringen.

Prent van H. Vredeman de Vries/H. Cock, Antwerpen, 1563, pl. I, 1563. *(Rijksmuseum, Amsterdam)*

Grafmonument van Georg Friedrich, 1568, Lukas Grüneberger en Philipp Maul, Heilsbronn. *(foto van www.kempf-heilsbronn.de)*

Inspiratie voor Vredeman de Vries waren diverse eerder verschenen prenten, zoals een uit 1549 van de triomfboog voor de 'blijde inkomste' van prins Philips in Antwerpen. Zeker van belang waren de door Cornelis Bos vanaf 1550 vervaardigde platen met rolwerk en grotesken. Vergelijkbaar met de serie van Vredeman de Vries zijn de modellen voor grote wandmonumenten en epitafen van Cornelis Floris, gedateerd 1557 (*Veelderlij niewe inventien van antijcksche sepultueren*). Ook hier betreft het door renaissancearchitectuur geïnspireerde ontwerpen met toevoegingen van groteske beelden, putti, rolwerk, maskers etc. De door Floris in de composities aangebrachte sarcofagen zouden bovendien van invloed zijn op de stijlontwikkeling van grafmonumenten. Ook het werk met illustraties van Sebastiano Serlio, dat in 1539 door Pieter Coecke van Aelst was vertaald, speelde een rol. Vredeman de Vries was leerling van Van Aelst en was ook geïnspireerd door de Italiaanse stijlvoorbeelden zoals Serlio.

Verspreiding

Belangrijk was de rol van de uitgever. Die voldeed aan de grote vraag naar de publicaties van architectonische onderwerpen, zoals die van Floris en Vredeman de Vries. De diverse series werden veel verkocht en waren zeer populair, met name bij architecten en beeldhouwers. Dit zorgde voor een snelle verspreiding van de klassieke vormentaal ten noorden van de Alpen naar Duitsland, Polen en Engeland. De toenmalige Nederlanden bleven overigens door Kooijman onbenoemd.

Toepassing internationale bouwpraktijk

De spreekster toonde een aantal interessante voorbeelden van grafmonumenten in vergelijking met enkele 'voorbeeldprenten' van Vredeman de Vries en anderen:

– Grafmonument van Georg Friedrich, 1568, Lukas Grüneberger en Philipp Maul, Heilsbronn.
– Prent van Vredeman de Vries, 1563, pl. XVI en XVII, 1563.
– Epitaaf Johann Brandes en Dorothea Schöpfer, Willem van den Blocke, 1586, Mariakerk Dansk, met architectuur, figuren, doorkijkjes à la Floris en Vredeman de Vries.
– Wandmonument voor Ulrich III van Mecklenburg e.a., Philips Brandin, 1583-1599, Kathedraal Güstrow, diverse elementen uit prenten, zie bijvoorbeeld detail sfinxen in basement rechts, naar Floris.
– Epitaaf Wolf en Maria von Salhausen, 1590-1600, Benesov nad Ploucnici.
– Epitaaf Brozanski, 1580-1595, St. Gotthart, Brozany.
– Grafmonument Mordaunt, 1571, All Saintschurch, Turvey, tombe met overledenen, baldakijn op zuilen etc., Vredeman de Vries.

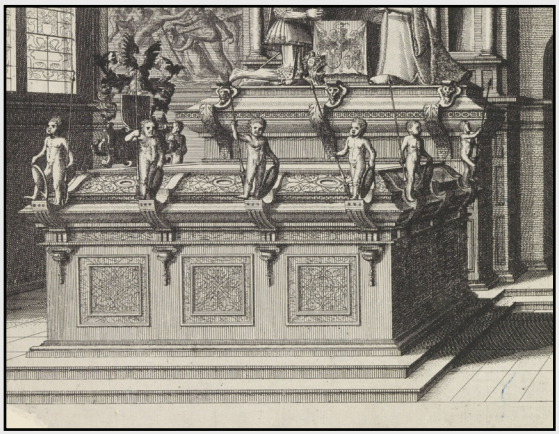

Prent van H. Vredeman de Vries/H. Cock, Antwerpen, 1563, pl. XVII, 1563. *(Rijksmuseum, Amsterdam)*

– Wallaton Hall, Robert Smythson, circa 1580; ontwerptekening eveneens door Smythson, in de stijl met elementen uit de klassieke architectuur, voorzien van panelen, rolwerk, figuren, leeuwenmaskers etc.
Bij alle voorbeelden is te zien dat er geen sprake is van directe kopieën of van navolging van Floris of Vredeman de Vries, maar dat de kunstenaars elementen uit de voorbeeldprenten hebben geselecteerd en gecombineerd.
Agnes Kooijman eindigde met een citaat van de titelpagina, dat het *Ceonotaphiorum* niet alleen voor de reeds genoemde kunstenaars interessant zou zijn, 'maar ook voor de eeuwige nagedachtenis van keizers en [door daden] beroemde mannen', met het slot van de aftiteling 'let op' ...! (*quicumque principium magnificorumque virorum memoriae aeternae inseruitis, adeste:* ...) Waarbij de spreekster met een knipoog de nadruk legde op het woord 'mannen'!
De algemene conclusie is dan ook: het belangrijke boekwerk is gemaakt voor een groot publiek, het heeft gezorgd voor een grote verspreiding van een nieuwe architectuurstijl en van talrijke ornamentale details. Hoewel er geen sprake is van letterlijke navolging had de prentenserie daardoor grote invloed op de begrafeniscultuur en op de architecten en kunstenaars in het algemeen.

ES

De Amsterdamse stucgang, zijn opbouw en indeling in de achttiende eeuw

Nick van der Berg, master Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht

Spreker Nick van den Berg heeft voor zijn master Kunstgeschiedenis, met afstudeerrichting Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg, onderzoek gedaan naar de Amsterdamse stucgang in de achttiende eeuw. Tijdens zijn stage bij Monumenten en Archeologie in Amsterdam heeft hij zich verdiept in de stucgang van Keizersgracht 615. Dit pand werd gebouwd in 1713 door meestertimmerman Pieter Adolfse de Zeeuw en maakte onderdeel uit van de vierde uitleg van Amsterdam. Het pand is slechts één kavel breed, maar heeft desalniettemin een zeer brede gang van acht traveeën die vanaf de voorgevel tot aan de tuin reikt.
De gang in voorname huizen had in de achttiende eeuw de functie van ontvangst- en wachtruimte en had een representatieve rol. Het plafond met ornamenten had doorgaans een iconografische boodschap die de waarden en aspiraties van de opdrachtgever weerspiegelde. De marmeren vloeren, de lambrisering en het stucwerk aan de wanden en het plafond stonden tevens symbool

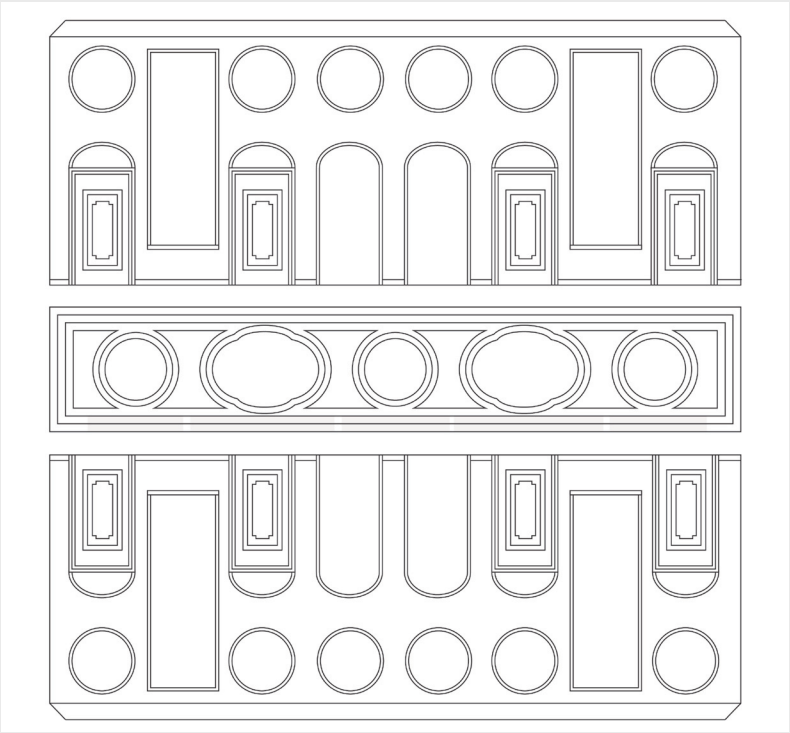

1) Wandopstand Keizersgracht 615. *(tekening N. van den Berg)*

voor de rijkdom in de andere vertrekken van het huis. De gang was als het ware een prelude voor de achtergelegen zaal of salon waar deze heen voerde en daarmee een belangrijk onderdeel van het huis.
Tijdens de stage van Van den Berg werd de stucgang van Keizersgracht 615 gerestaureerd. Bij de verwijdering van de verflagen kwam een zandsteenkleurige laag tevoorschijn en uit technisch onderzoek werd duidelijk dat deze laag de originele afwerkingslaag van de gang was. Ook de marmerimitatie in de rechthoekige nissen van de gang bleek uit dezelfde periode te dateren. Hier was dus sprake van een totaalconcept.

Deze oorspronkelijke afwerking van de gang strookte niet met het gangbare beeld van de Amsterdamse stucgang in de literatuur, waar deze wordt beschreven als een symmetrische ruimte uitgevoerd in wit stucwerk. De gang van Keizersgracht 615 was van oorsprong niet wit en hoewel deze wel symmetrisch was, was er sprake van een verschil in de opzet van het wandoppervlak en het plafond. Het plafond van de acht traveeën lange gang bestond uit vijf velden met figuratief stucwerk, terwijl het wandoppervlak was opgebouwd vanuit een tweedelig middelpunt met aan weerszijden twee delen van ieder twee traveeën breed (zie afb. 1). Technisch onderzoek bevestigde dat de gang in één bouwfase tot stand was gekomen. De afwijkende opbouw van het plafond ten opzichte van de wanden was dus ofwel een bewuste keuze ofwel een compromis bij het ontwerpproces.

Om de opzet van de gang van Keizersgracht 615 in context te kunnen plaatsen, heeft Van den Berg vroeg achttiende-eeuwse gangen in voorname Amsterdamse huizen met elkaar vergeleken. Achttien gangen bleken geschikt voor dit onderzoek. Uit de vergelijking bleek dat de wandopbouw van de gangen werd gekenmerkt door een opbouw vanuit een centraal middelpunt. De structuur bestond uit een oneven aantal stucnissen en gespiegelde deuren. De onderzochte gangen varieerden sterk van verschijningsvorm, maar in alle gevallen werd duidelijk gestreefd naar een symmetrische opzet. In het onderzoek kon tevens een verschil worden gemaakt tussen gangen zonder vestibule en gangen met vestibule.
Een voorbeeld van een onderzochte gang zonder vestibule is de gang van Herengracht 168, date-

rend uit de periode 1728-1734. De identieke wanden van de gang worden door zeven pilasters in vijf vakken verdeeld, waarbij in het eerste, derde en vijfde vak dubbele deuren zijn geplaatst. De deuren in de linker wand zijn blind, waardoor een illusie van symmetrie wordt gecreëerd. Het plafond is net als bij Keizersgracht 615 opgebouwd uit een oneven aantal velden, namelijk vijf. Een centraal gelegen cirkelvormig veld vormt het middelpunt van het plafond met aan weerszijden twee ovaalvormige velden met een spiegelboogvormige afsluiting en nog twee cirkelvormige velden (zie afb. 2). De ovale velden corresponderen met de breedte van de nissen in de wand, terwijl de cirkelvormige velden corresponderen met de deurpartijen. De indeling van de gang in vijf delen is zowel in de wandpartijen als in het plafond terug te vinden.
Een voorbeeld van een gang met vestibule is terug te vinden in Huis Bartolotti aan de Herengracht 170. De gang van Huis Bartolotti telt vijf traveeën terwijl de vestibule er vier telt. Door het even aantal traveeën in de vestibule lijkt het alsof het kenmerkende centrale middelpunt ontbreekt. Bij bestudering van de wandopstand bleek echter dat de vestibule en gang als één ruimtelijk geheel moeten worden gezien. Gezamenlijk tellen de vestibule en gang negen traveeën, met het vijfde travee als centraal middelpunt met aan beide zijden hiervan twee centraal gelegen nissen met aan weerszijden deuren (zie afb. 3). Opvallend genoeg zijn het plafond van de vestibule en het plafond van de gang wel twee aparte eenheden. Het plafond van de vestibule heeft één centraal middenveld, terwijl het uit vier velden bestaande plafond van de gang niet correspondeert met de hieraan grenzende wandopbouw.

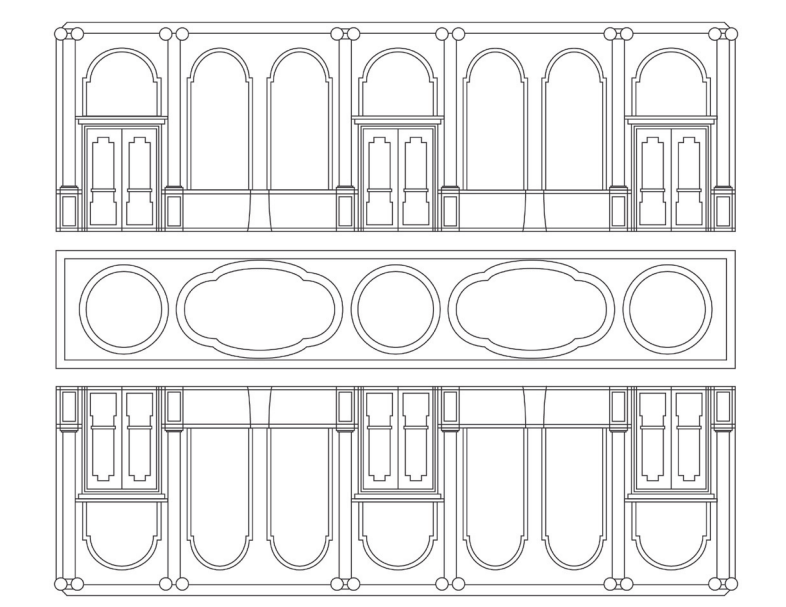

2) Wandopstand Herengracht 168. *(tekening N. van den Berg)*

Van den Bergs analyse van deze en nog zestien andere onderzochte gangen maakt duidelijk dat er bij de opbouw van achttiende-eeuwse stucgangen een duidelijke voorkeur was voor een ongelijk aantal traveeën en het werken vanuit een centraal middelpunt met een symmetrische opbouw. Wanneer symmetrie niet mogelijk was, konden visuele trucs worden toegepast om in ieder geval de illusie van symmetrie te geven, zoals het toepassen van blinde deuren.

De stucgang van Keizersgracht 615, waarmee het onderzoek begon, past binnen de onderzochte gangen in Amsterdam. Het gelijke aantal traveeën van de wandopbouw was ongebruikelijk, maar in het plafond was duidelijk sprake van een opbouw vanuit een centraal middelpunt met een oneven

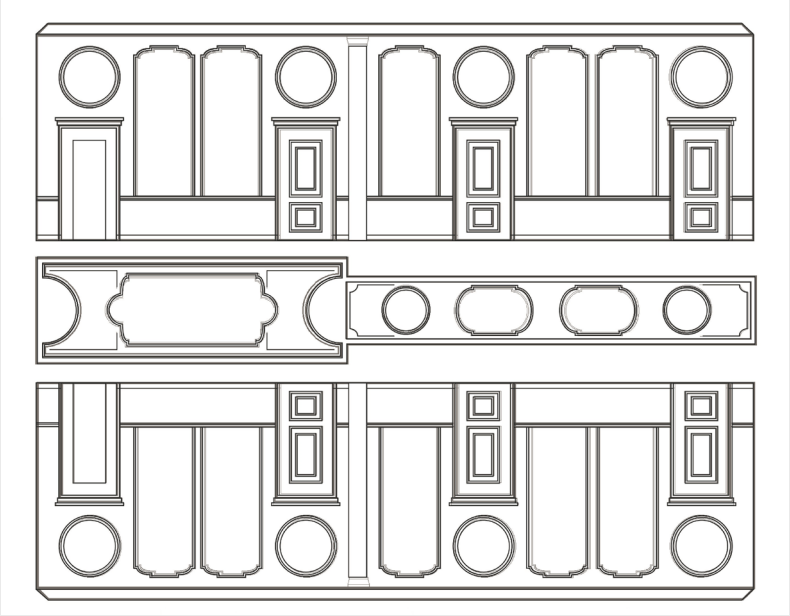

3) Wandopstand Herengracht 170. *(tekening N. van den Berg)*

aantal vlakken. Er is tegelijkertijd, zoals de spreker zelf aangeeft, ruimte voor verder onderzoek naar de uiterlijke verschijningsvorm van de Amsterdamse stucgang. In het huidige onderzoek was het niet mogelijk de oorspronkelijke afwerklagen van de gangen te onderzoeken, maar de zandsteenkleurige afwerklaag van de gang van Keizersgracht 615 roept de interessante vraag op of de achttiende-eeuwse stucgang wel zo vaak in het wit werd uitgevoerd als tot nu toe werd aangenomen.

MU

Van bouwkunst en rijkunst, drie eeuwen Amsterdamse rijhallen

Judith Kuipéri, kunsthistorica

Een interessant en onverwacht thema werd door Judith Kuipéri voor het voetlicht gebracht. Drie eeuwen rijkunst in Amsterdam was het thema van haar masterscriptie aan de Universiteit Utrecht van enkele jaren geleden. Naar aanleiding van de nog bestaande Hollandsche Manege aan de Vondelstraat vroeg ze zich af wat de geschiedenis van dit bouwtype was, waarbij ze zich beperkte tot het voorkomen van rijscholen in Amsterdam. Daarbij definieerde ze een rijhal als een gebouw met een overdekte rijpiste waar ruiters en paarden hun hippische oefeningen doen. Denk aan de Spaanse rijschool in de Weense Hofburg uit 1735 met zijn Lipizzaner paarden.
Ook in Amsterdam bestonden deze gebouwen. Op een kaart van Amsterdam uit 1766 kon ze er vijf vaststellen. Geen van die gebouwen bestaan meer, dus werd het een speurtocht aan de hand van historische kaarten en afbeeldingen. De oudste was de rijschool aan de Blauwbrug (voor 1623-ca. 1664), Daarnaast bestond er een rijschool bij de Utrechtse poort (ca. 1664-ca. 1760), de oude Hollandsche Manege (1744-1882), de Fransche Manege (1761-1888) en die aan de Utrechtsedwarsstraat (1764-ca. 1846). Ze heeft deze voorkomens gekoppeld aan wat de Amsterdamse stadsgeschiedenisschrijver Jan Wagenaar er in 1765 over schreef.
Op een kaart uit 1625 bleek de rijhal aan de aan de Blauwbrug te liggen aan de Piqueur Plaets en een gebouw met hoog geplaatste vensters te zijn. Die aan de Utrechtse poort leek ook voor

militaire doeleinden te worden gebruikt mede getuige het drilveld aan de voorzijde. Van de oude Hollandsche manege zijn ook interieurafbeeldingen overgeleverd en daar is een grote langgerekte zaal zichtbaar met een hoge wandbetimmering en aan één van de korte zijden een balkon voor de toeschouwers. Dat was in gebruik voor wanneer er voorstellingen van rijkunst gehouden werden. Tijdens die voorstellingen was de rijschool feestelijk uitgedost met bloemvazen en krijgstrofeeën. Het bleek ook niet vreemd dat aan de manege een woonhuis annex concertzaal was geschakeld en ze samen een uitgaansgelegenheid vormden. Helaas werd de rijschool in 1882 gesloopt ten behoeve van een betere scheepvaartaansluiting op de Leidsegracht. Over de Franse manege die na een brand in 1845 werd herbouwd is minder bekend, maar ze was langgerekt en had een gewelfd houten plafond. Van de manege aan de Utrechtsedwarsstraat is weinig te vinden, behalve dat de gevel nadat de manege eruit was vertrokken, is blijven staan.
De vijf oude rijscholen vormen wel de opmaat tot het enig nog overgebleven exemplaar: de Nieuwe Hollandsche manege.

Pieter Barbiers en Ludolf Backhuysen, De Hollandsche Manege in Amsterdam in 1750.
(Collectie Amsterdam Museum inv. nr. SA 206)

Deze werd in 1880 gebouwd in de nieuwe stadswijk bij het Vondelpark. Architect was A.L. van Gendt (1835-1901) die de nodige ervaring had in grotere gebouwen met grotere overspanningen. De grote zaal kreeg aan één zijde een orkestloge en een foyer met balkon. De ingang werd gevormd door een poort, gelegen tussen de huizen aan de Vondelstraat. De hal van ruim 40 bij 13 meter kreeg een kapconstructie met welijzeren vakwerkspanten met gebogen onderrand en trekstangen met hangers. Het gebouw zelf werd uitgevoerd met decoraties van stucwerk en gietijzer, maar ook van zink, zoals de houten consoles onder de spanten voorzien van een met bekleding van zink.

RS

Noordwijk aan Zee, van vissersdorp tot badplaats

Michel van Dam, bouwhistoricus bij IDDS

Weinigen hebben warme gevoelens bij de aanblik van Noordwijk aan Zee. Zoals men wel eens zegt ‘was het oude niet lelijk genoeg’. Michel van Dam, bouwhistoricus bij IDDS, houdt zich al weer heel wat jaren bezig met de (bouw)geschiedenis van het dorp waar hij opgroeide. Op dit moment werkt hij aan een boek dat medio 2019 zal verschijnen, en zal gaan over de ontwikkeling van het oude vissersdorp tot badplaats. In zijn lezing neemt hij ons mee langs het vooroorlogse Noordwijk zodat we zelf een mening kunnen vormen over de schoonheid van de vooroorlogse badplaats.
Aan de hand van tientallen voorbeelden vertelt Van Dam over de Noordwijkse bouwpraktijk. Vanaf de negentiende eeuw verandert Noordwijk aan Zee langzaam van een vissersdorp naar een badplaats. Jan Kemp behoort in 1819 tot de eersten die zijn huis aanpast voor het ontvangen van badgasten, al lijkt hij dan nog een uitzondering. De ontwikkelingen volgen elkaar pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in rap tempo op. De badplaats groeit en er wordt veel gebouwd en verbouwd. In 1883 wordt een wedstrijd uitgeschreven voor een kürhaus. Het ambitieuze plan wordt uiteindelijk niet geheel uitgevoerd. In plaats daarvan wordt hotel Huis ter Duin gebouwd, dat eigenlijk meer een soort grote villa is. Waarschijnlijk is het gebrek aan een stad met een vermogende elite in het achterland de oorzaak waarom er geen animo is om een groot hotel te bouwen zoals in andere badplaatsen. De stad Leiden, dichtbij Noordwijk, is in deze tijd zeer arm.
Met de komst van de badgasten verschijnen ook de eerste villa’s in de duinen. Sommige van deze vroege villa’s lijken nog het meest op uitvergrote vissershuizen, maar er worden ook houten villa’s gebouwd met torentjes en serres.
Er volgen ook veel opvallende ontwerpen waarbij ook de invloed van eigenzinnige opdrachtgevers te zien is. Een Duitse opdrachtgever liet een villa ontwerpen die wel werd vergeleken met een Rijnburcht. Door de forse hoektoren met kantelen en een familiewapen is deze gedachte niet vreemd. De eveneens uit Duitsland afkomstige schilderes Emy von Briesen schijnt een nogal godvrezende vrouw te zijn geweest. Of dit van invloed is geweest op het ontwerp van haar Noordwijkse woning is niet bekend, al is het wel opvallend dat de villa met zijn gotische driepassen en flinke toren sterke overeenkomsten vertoont met de Oude Jeroenskerk in Noordwijk-Binnen. Bijzonder is ook het houten huis dat op diverse oude foto’s van de Noordwijkse duinen te zien is. Met zijn mid-

1) Haus Briesen (rechts), gebouwd in opdracht van Emy von Briesen, vertoonde enige gelijkenis met de toren van de Oude Jeroenskerk in Noordwijk-Binnen. *(Privécollectie M. van Dam)*

2) Eigen woonhuis van architect Liefferink, later in gebruik als 'Pension Rembrandt'. *(Herkomst: Erfgoed Leiden en Omstreken)*

deleeuwse uiterlijk lijkt het rechtstreeks uit een binnenstad te zijn geplukt. Het is ooit gemaakt voor een voedingsmiddelententoonstelling waar het dienst deed als bierhuis. De uitbater van Huis ter Duin kocht het, en plaatste het in de duinen, vermoedelijk om gasten in onder te brengen.
Rond 1900 vestigen de eerste architecten zich in Noordwijk, zoals W. Langhout uit Amsterdam en H. Liefferink uit Almelo. De laatste kwam in 1903 als toezichthouder bij de bouw van de gasfabriek en bleef. Zijn ontwerpen zijn typerend voor de tijd met verspringende bouwmassa's, verschillende typen daken en gebruik van torentjes en loggia's. Theodorus Overmeer is in 1922 de eerste in Noordwijk geboren architect die een praktijk begint. Een erg lange carrière is hem niet gegund, hij overlijdt al op zijn vierendertigste. Enkele van zijn ontwerpen zijn ook vandaag nog aanwezig in het Noordwijkse straatbeeld.

Met name de duinen zijn het gebied geweest waar door architecten ontworpen villa's werden gebouwd. De oude dorpskern was het terrein van de lokale aannemers, terwijl langs de rand door

3) Dit pand op de kop van de Hoofdstraat en Huis ter Duinstraat, dat werd ontworpen door architect Jesse uit Leiden, is recent aangewezen als gemeentelijk monument. *(foto P.J. Bosman)*

hun collega's van buiten nieuwe buitenwijken werden gebouwd.
Aan het einde van zijn presentatie komt Van Dam tot besluit dat er over het algemeen maar weinig bekend is over lokale aannemers en architecten, terwijl het met name deze groep is die een grote invloed heeft op het straatbeeld. Veel van de getoonde voorbeelden zijn verdwenen. Met name de bebouwing langs de boulevard is voor een groot deel na de Tweede Wereldoorlog gesloopt. Noordwijk heeft sinds 2017 een gemeentelijke monumentenlijst met zo'n dertig panden uit de badplaats. Daaruit blijkt dat van het vooroorlogse Noordwijk aan Zee meer bewaard is gebleven dan men op het eerste gezicht zou denken.

PB

De Thomaskerk in Zeist. Hoe kerkhistorie te wegen in de kerken van Duintjer?

Willard van Reenen, Van Reenen onderzoeksbureau voor bouwhistorie

Spreker Willard van Reenen heeft in 2017 de Thomaskerk van de architect M.F. Duintjer onderzocht. De kerk was recentelijk aan de eredienst onttrokken. Omdat niet duidelijk was om welke historische waarden het kerkgebouw in het verleden was aangewezen als gemeentelijk monument, is de spreker gevraagd om een waardestellend onderzoek uit te voeren.
Tijdens het onderzoek is niet alleen gekeken vanuit een bouwhistorische blik maar ook vanuit een kerkhistorische blik. De spreker stelt dat bouwhistorisch onderzoek aan kerkgebouwen van de bouwhistoricus kennis van kerkhistorie en theologie vraagt. Naast een uitgebreid literatuuronderzoek is ook onderzoek gedaan naar het oeuvre van de architect en met name naar de vijf andere kerken van Duintjer.
Architect prof. M.F. Duintjer was geboren in 1908 en overleed in 1983. De periode 1942-1945 bracht M.F. Duintjer in krijgsgevangenschap door. Deze ervaring is volgens de spreker van invloed geweest op zijn ontwerpen die hij voor een zestal kerken heeft gemaakt. Het beeld van een klein raam waardoor het licht naar binnen wordt geperst in een donkere cel is terug te zien in meerdere, door Duintjer, ontworpen kerken.

Thomaskerk, Zeist.
(foto: Archief Gemeente Zeist, dossiernr. 8500-694)

Onder andere in de Kruiskerk in Amstelveen (ook bekend als ‘de kerk van de duizend ramen’) en de Thomaskerk in Zeist, door een raster van kleine ruiten waardoor al het licht naar binnen wordt geperst. In het geval van de Opstandingskerk in Amsterdam (ook bekend als ‘de kolenkit’ omdat de toren daar op leek) wordt de kerkzaal door middel van wisselend georiënteerde hoge ramen van een zeer bijzondere lichtinval voorzien.
Tijdens zijn leven ontwierp de architect twee series van Nederlands Hervormde kerkgebouwen. Een eerste serie kathedraalkerken, gevolgd door een tweede serie ‘bungalowkerken’. De bungalowkerken waren eenlaagse kerken met een overstekend plat dak die leken op bungalows.

De kathedraalkerken waren nog overwegend bedoeld voor de eredienst, terwijl de bungalowkerken het nadrukkelijker vervullen van een sociaal-maatschappelijke functie door de kerk weerspiegelen.
Binnen de categorie kerken zijn de twee eerste kerken (Kruiskerk te Amstelveen (1951) en de Opstandingskerk te Amsterdam (1955-1956), die Duintjer bouwde, het meest belangrijk. Deze beide gebouwen zijn opgenomen in de lijst met de top 100 Wederopbouwmonumenten 1940-1958 en als Rijksmonument beschermd. Deze kerken hebben nog de traditionele indeling van een toren en een schip.
De tweede serie kerken was kleiner, compacter, functionalistisch en voor de smalle beurs gebouwd. Binnen de tweede groep van kerken neemt de Thomaskerk (1962) de belangrijkste plaats in. De Thomaskerk geeft een goed tijdsbeeld weer over de veranderde opvatting over liturgie (de verhouding tussen Woordverkondiging en de sacramenten) en kerkarchitectuur tijdens de Wederopbouwperiode voor een smalle beurs. Terwijl voorheen het liturgisch centrum nog ontworpen was op de kerk-as, waarbij de preekstoel achter de avondmaalstafel was gepositioneerd, was er bij de Thomaskerk geen preekstoel noch een doopvont. In de Thomaskerk was er slechts een tafel waar alles plaatsvond. Eén tafel waar de Woordverkondiging en de sacramenten ineensmelten tot een architectonische en liturgische eenheid. Deze was niet centraal in de ruimte geplaatst, maar richting de gevel. Een multifunctionele ruimte/ toneelzaal vormt een verbinding tussen een gang en de kerkzaal. De lage gang voert naar de hoge kerkzaal. In de kerkzaal is een bewuste keuze van materialen toegepast. In het orgelbalkon is een ruwe plankjesstructuur toegepast. Voor een goede kerk-akoestiek is op de achterwand ruwvormig golvend pleisterwerk aangebracht. Door de overgang van ruw beton (podium), via stortbeton met grindnesten onderaan (tafelvoet), naar glad beton (tafel) lijkt de aandacht te worden getrokken naar het liturgisch centrum. Volgens de spreker heeft Duintjer in zijn ontwerp voor de Thomaskerk in zowel de plattegrondstructuur, lichtinval, materiaal en textuur van materialen een zeer bewuste keuze gemaakt om de aandacht van de kerkgangers te laten concentreren op het liturgisch centrum.

RH

Van de Stadsdroogdokken van Antwerpen tot het Pesthuiscomplex in Leiden. De rol van thema's en belevingswaarden bij waardestellend onderzoek

Agnes Hemmes en Rogier Groeneveld, Bureau Monument en Cultuur, Amsterdam

De tweede sprekers van de middag, Agnes Hemmes en Rogier Groeneveld van Bureau Monument en Cultuur, presenteerden twee bouwhistorische onderzoeken waarin thema's en belevingswaarden zijn gebruikt, naast de traditionele waardestelling. Zij begonnen hun presentatie met de stelling dat voordat nieuwe betekenissen aan een monument kunnen worden toegevoegd, het nodig is om de al aanwezige betekenissen te begrijpen. Hun vraag, behandeld aan de hand van twee casussen, is

Een van de negen droogdokken op het terrein. *(foto: Bureau Monument & Cultuur)*

of de waardestelling in de huidige opzet daar wel het juiste instrument voor is.

De eerste casus die de sprekers presenteerden was een bouwhistorisch onderzoek naar de Stadsdroogdokken van Antwerpen. De Stadsdroogdokken betreffen een terrein van 7 hectare direct ten noorden van Antwerpen en omvatten negen droogdokken: bassins die men leeg kan laten lopen om onderhoud te plegen aan de romp van een schip. De droogdokken zijn in drie fasen tot stand gekomen tussen 1861 en 1930. Elk van de serie dokken is gebouwd op een andere wijze en samen geven ze een mooi beeld van de technische ontwikkelingen op het gebied van droogdokken. Op het terrein staan naast de beschermde droogdokken en een beschermd pomphuis een tweede pomphuis, verschillende werkplaatsen, negen atoomschuilkelders en diverse losse objecten die nodig zijn om schepen in de dokken droog te leggen. Aan Hemmes en Groeneveld was gevraagd het gehele terrein te onderzoeken en niet enkel de beschermde onderdelen. Hun conclusie was dat het droogdokkenterrein een stedenbouwkundig hoogwaardig en historisch gelaagd landschap is, waar de geschiedenis van de

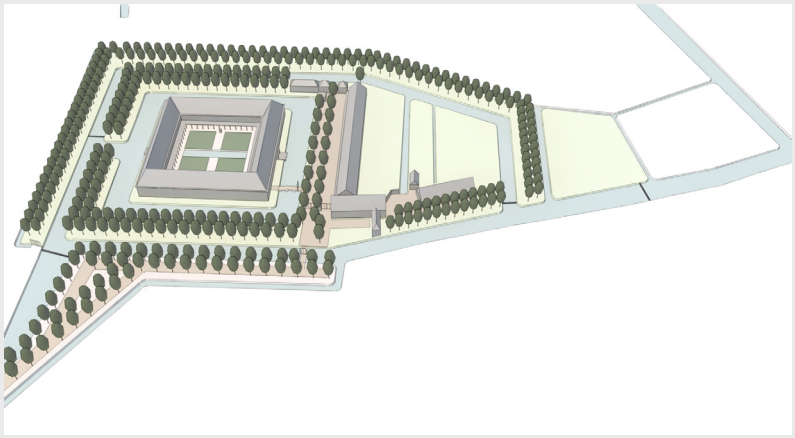

Het Pesthuiscomplex in 1683 met Pesthuis, (water) wegen en beplanting.
(tekening: Bureau Monument & Cultuur)

Antwerpse haven uit de negentiende en twintigste eeuw nog zeer goed afleesbaar en beleefbaar is. Naast 150 jaar technologische ontwikkeling vertegenwoordigt het terrein ook de geschiedenis van het havenbedrijf, van het herstel van schepen en van de havenarbeiders die er werkten.
Als onderdeel van de opdracht is een uitgebreide waardestelling opgesteld op verschillende beschouwingsniveaus; een en ander volgens de Richtlijnen. De waardestelling bood echter weinig handvaten in het aangegeven van de verschillende waarden van het complex. Weinig objecten hadden uitgesproken bouw- of architectuurhistorische waarden. Tegelijk hadden vrijwel alle gebouwen en objecten een hoge gebruikshistorische waarde, wat leidde tot een deelkaart met bijna enkel objecten van hoge monumentwaarde. Een dergelijke waarderingskaart met alleen maar hoge waarden is lastig te gebruiken tijdens het ontwerptraject. Om toch de diverse cultuurhistorische waarden op het terrein aan te kunnen geven, hebben Hemmes en Groeneveld een tabel gemaakt waarin zij niet alleen de verschillende onderdelen op het terrein beoordeeld hebben op een hoge, positieve of indifferente monumentwaarde, maar waarin de onderdelen ook scoren op thema's en verhaallijnen. Voorbeelden van thema's en verhaallijnen zijn 'technische ontwikkeling van de droogdokken', 'havenarbeiders en ambtenaren' en 'Antwerpen en de Koude Oorlog'. Voor ieder thema of verhaallijn werd per object aangegeven of het van cruciaal belang, van belang, van enig belang of niet van belang was. Uiteraard kon een object voor meerdere verhaallijnen van belang zijn. Zo ontstonden twee naast elkaar geplaatste tabellen waaraan afleesbaar is welke monumentwaarden een object heeft en voor welke verhaallijnen en thema's het van belang is. De tabel is een instrument voor ontwerpers en beleidsmakers waaraan de verschillende waarden van een object zijn af te lezen en welke cultuurhistorische betekenis het heeft. Het doel is om inzicht te geven in de verschillende betekenissen en de onderlinge samenhang tussen gebouw, terrein en objecten om zo een betere omgang met monumentwaarden mogelijk maken.

Na het afronden van het onderzoek naar de Stadsdroogdokken in Antwerpen waren Hemmes en Groeneveld benieuwd of ze dit 'gereedschap' ook konden toepassen op een ander project. De tweede casus was het Pesthuiscomplex in Leiden. Het complex bestaat uit een ensemble van het Pesthuis, diverse bijgebouwen en het omringende terrein inclusief waterlopen, groenaanleg en wegen. In het verleden was al bouwhistorisch onderzoek verricht naar het Pesthuis en het naastgelegen cellencomplex, aan Hemmes en Groeneveld was gevraagd het onderzoek met name te richten

op de overige gebouwen en de ontwikkeling van het terrein.
Het Pesthuiscomplex dateert in oorsprong uit de zeventiende eeuw en werd aangelegd om patiënten met pest buiten de stad te kunnen isoleren. Het Pesthuis werd gebouwd op een omgracht terrein met slechts één toegang via een brug en één toegang vanaf het water. Na de functie van Pesthuis was het terrein 150 jaar in gebruik als militair hospitaal en daarna als militaire gevangenis. Ten slotte waren verschillende musea op het terrein gevestigd en tot kort geleden maakte het deel uit van Museum Naturalis.
Eén van de conclusies van het onderzoek was dat de geschiedenis van het complex als quarantaine-inrichting voor de pest de meest bijzondere geschiedenis van het terrein is en dat deze wordt gedragen door niet alleen het Pesthuis zelf, maar door het ensemble van het gehele terrein en de bebouwing. Dit betekende niet dat andere geschiedenissen van het terrein onbelangrijk zijn. Om dit tot uitdrukking te brengen, formuleerden Hemmes en Groeneveld net als bij de Stadsdroogdokken verschillende thema's. De thema's komen grotendeels overeen met de verschillende gebruikersfasen op het terrein en werden weer gekoppeld aan zowel de gebouwen als de ruimtelijke elementen op het terrein. Per onderdeel kan in een tabel worden afgelezen welke onderdelen bijvoorbeeld voor het thema 'het Pesthuis als quarantaine-inrichting' of 'militaire gevangenis' van cruciaal belang, van belang, van enig belang of niet van belang zijn.
Het doel van het formuleren van thema's en belevingswaarden, naast de traditionele waardestelling, bij deze beide projecten is de immateriële (cultuurhistorische) waarden, zoals het verhaal van een plek, te koppelen aan de aanwezige gebouwen en de omgeving. Het moet ontwerpers en beleidsmakers een beter beeld geven van de onderlinge samenhang tussen gebouwen, objecten en terrein. Bovendien kan het inzichtelijk maken welke objecten of gebouwen 'nodig' zijn om een bepaald thema te behouden of te versterken om het beter beleefbaar te maken. Het inzicht geven in de (cultuurhistorische) betekenissen van een monument is volgens Hemmes en Groeneveld nu nog te weinig aanwezig in de opzet van de bouwhistorische waardestelling. Door thema's en belevingswaarden te koppelen aan monumentwaarden is het volgens hen mogelijk meer handvaten te geven aan diegenen die de plannen maken voor de toekomst van een monument.

MU

De lange lijnen van de bouwhistorie: Kunstwerken in de Afsluitdijk

Ronald Stenvert: bouwhistoricus

In het kader van het thematische platform over de Richtlijnen Bouwhistorie, en in hoeverre ze momenteel nog voldoen, toonde Ronald de kunstwerken in de Afsluitdijk als voorbeeld. Daarbij ging het over twee sets spuisluizen en twee sets schutsluizen in de in 1932 geopende Afsluitdijk met daarop een verkeersweg en parallel daaraan een spoorbaan, later ook onderdeel van de verkeersweg. Het onderzoek voltrok zich in drie fasen in 2014 en 2015; eerst de kunstwerken, daarna de kernkwaliteiten en tenslotte nader

Een van de door Werkspoor in1931 in Amsterdam gemaakte stalen schuifdeuren tussen de schuiftorens.
(foto Ronald Stenvert)

onderzoek naar Kornwerderzand. De verdedigingswerken van de Afsluitdijk vormden geen deel van het onderzoek.
Het eerste dat opviel was de onevenredigheid van de bescherming. Aan de Hollandse zijde waren enkel de spuisluizen rijksmonument en aan de Friese zijde waren zowel de spui- als de schutsluizen maar ook het sluiswachtershuisje aangewezen. Daarnaast was Kornwerderzand een beschermd dorpsgezicht. Opmerkelijk was dat het niet beschermde sluiswachtershuisje in Den Oever nog zijn originele interieur bezat en die in Kornwerderzand niet meer. Deze onevenredigheid was het gevolg van het MIP/MSP-selectieproces, waarbij men in Holland strenger moest zijn dan in Friesland. In beide gevallen waren de bruggen in de Afsluitdijk en bijbehorende brugwachtershuisjes niet beschermd, hoewel ook deze laatstgenoemden onder esthetisch advies van Dirk Roozenburg waren gebouwd.
Het tweede was de onvolledigheid van de beschrijving. Bij de spuisluizen waren de dubbele metalen schuiven niet genoemd, evenals de bijbehorende machines in de schuiftorenzolders. Bij de schutsluizen was niets bekend over de toegepaste sluisdeuren met aandrijfwerken in de vorm van Panamawielen. Ook andere elementen als de diverse reserveonderdelen moesten nog benoemd gaan worden. Het resultaat was veel meer detailinformatie. Samen onderstreepte het nog maar eens dat de kunstwerken in de Afsluitdijk nog geheel ‘State-of-the-Art’ 1932 was.
Meer informatie werd ook wel ondervonden als meer smart, maar zeker als te gedetailleerd. Daarom werd besloten om een nader onderzoek te doen naar wat de kernkwaliteiten van de Afsluitdijk zijn. Aldus werd uitgezoomd naar het niveau van de dijk als geheel. Deze werd benoemd als icoon van de waterstaatsgeschiedenis met een samenspel tussen techniek en vorm. Dus na een klassieke bouwhistorische waardestelling werd – in feite in omgekeerde volgorde – ter aanvulling om een cultuurhistorische waardestelling gevraagd. Dat geschiedde op een moment dat allerlei visies over de toekomst van de Afsluitdijk inmiddels al afgerond waren.
En dat was jammer, omdat deze informatie in eerder stadium, duidelijk had kunnen maken waarom de Afsluitdijk eruit ziet zoals ze er uitziet.

Verklaard kon worden waarom er zich zowel bij Den Oever als bij Kornwerderzand een kleine as-verschuiving in de beide wegen bevindt ter plaatse van de verkeersbruggen. Dat was het gevolg van defensie eisen. Defensie verbood hefbruggen en de draaicirkel van de draaibruggen maakte dat de verkeersweg ter plaatse iets opgeschoven moest worden. Daartussen kwam het brugwachtershuis, tevens traforuimte voor de nabij gelegen spuisluizen. Omdat deze gebouwen geen monument zijn en men de verkeersweg recht wil trekken, neigt men ernaar om ze te slopen. Het ontwerpargument van de architecten dat daardoor een beter zicht op de spuisluizen verkregen kan worden, komt in feite neer op de op zijn minst curieuze redenering dat, door de door Roosenburg ontworpen brugwachtershuizen te slopen, er een beter zicht op de door de Roosenburg vormgegeven spuisluizen verkregen kan worden.
Het vijfde en laatste onderdeel van de bijdrage was de kwestie van de externe eisen. Door klimaatsverandering is inmiddels de waterveiligheid en de waterzekerheid van evident belang geworden. Waterveiligheid maakt dat men vindt dat de stalen sluiven in de sluizen technisch gezien niet meer voldoen. Waterzekerheid is dat door de hogere waterspiegel het zogeheten spuivenster kleiner is geworden en er met eb onvoldoende IJsselmeerwater gespuid kan worden. Omdat een nieuw derde spuicomplex te duur is bevonden, wordt er onderzocht om pompen in de bestaande spuikokers te bouwen. Met als gevolg dat vermoedelijk alle schuiven zullen gaan verdwijnen en daarmee ook alle machines in de schuiftorens. Een aanvullend onderzoek werd nog gevraagd met nadruk op Kornwerderzand in verband met de daar geplande aanleg van een nieuwe derde sluis. Door het toegenomen scheepvaartverkeer met grotere diepgang wordt deze grotere sluis gewenst. Naast de vraag waar ze moet komen, ging het vooral ook over wat de gevolgen zijn voor het schutsluiscomplex als geheel. Een bredere en diepere sluis gaat namelijk niet samen met de bestaande bruggen en wat te doen met de bestaande schutsluizen met – nog goed werkende – maar inmiddels verouderd bevonden sluisdeuren en machines.
Dat laatste, de onoverkomelijke nieuwe technische eisen, maakt het hoogstwaarschijnlijk onontkoombaar dat veel van wat nu onderzocht is en daarmee ook voor het eerst aan het licht is gebracht en vervolgens in cultuurhistorisch kader is geplaatst, uiteindelijk zal gaan verdwijnen. Wat gechargeerd gezegd is bouwhistorie in die zin ook een soort stervensbegeleiding.

RS

De draaibruggen te Kornwerderzand met zicht op het (enkel aan de bovenzijde verbouwde) brugwachtershuis en links op de achtergrond de sluizen.
(foto Ronald Stenvert)

Verslag van het 13e Internationale Kongress Backsteinbaukunst
Wismar, 6-7 september 2018

In 2006 vond er op initiatief van Gottfried Kiesow (1931-2011) en ondersteund door de Deutsche Stiftung Denkmalschutz een grote manifestatie plaats onder de naam *Wege zür Backsteingotik*. In een samenwerking van de Hanzesteden Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund en Greifswald werd de aandacht gevestigd op de baksteengotiek in het noorden van het Duitsland. Dat ging vergezeld van diverse tentoonstellingen. Opmerkelijk daarbij is dat bewust werd gekozen voor het woord 'Backstein' en niet voor 'Ziegel' zoals baksteen in de rest van Duitsland genoemd wordt. De manifestatie werd een groot succes en gaf een toeristische impuls aan met name de steden Wismar en Stralsund die samen sinds 2002 op de werelderfgoedlijst van Unesco zijn geplaatst.

De St.-Nikolaikirche te Wismar gebouwd tussen 1381 en 1487 heeft de Tweede Wereldoorlog nagenoeg zonder schade doorstaan en is één van de kenmerkende voorbeelden van baksteengotiek uit die streken. *(foto R. Stenvert)*

Onder de bezielende leiding van de (oud)burgemeester van Wismar, Rosemarie Wilcken, kreeg de manifestatie een voortzetting in een jaarlijks terugkerend Kongress. Gestart werd in 2006 met de bundel *Backsteinbaukunst: Zur Denkmalkultur des Ostseeraums*. Sindsdien verscheen iedere twee jaar een nieuwe bundel met daarin bijdragen van telkens twee Kongressen. In totaal zijn er daarvan nu zes verschenen en de zevende is op komst in 2019.
In eerste instantie gingen de bijdragen vooral over de vroege baksteen en de verspreiding daarvan rond de Oostzee, wat in die streken geografisch wat preciezer als Balticum aangeduid wordt. Elke bijeenkomst kreeg een eigen thema, waarbij het internationale karakter werd benadrukt, vooral door bijdragen uit Polen en de Baltische staten. Ook de baksteen van de neogotiek kwam al in 2008 aan de orde, gevolgd door baksteen voor verdedigingswerken en als bouwmateriaal voor industriegebouwen. In 2012 stond de relatie tussen baksteen en kloosters centraal en daarbij natuurlijk de vraag of bij de vanaf 1172 gebouwde kloosterkerk van Jerichow (boven Magdeburg) al vanaf het begin baksteen gebruikt werd, of pas een tiental jaren later.
Bij de organisatoren bleek behoefte aan een uitbreiding van het internationale karakter naar het westen. Dat kreeg in 2018 gestalte in het 13. Kongress met als thema: 'Backstein universell', met onder meer bijdragen uit Barcelona en Oost-Friesland. Het centrale blok werd echter gevormd door de bijdrage van Vincent Debonne over het Graafschap Vlaanderen en drie lezingen over Nederland.
Vincent ging in op de vroegste voorkomens van baksteen in Vlaanderen en het feit dat die heel moeilijk te bewijzen zijn. Mogelijk werd al in 1188 het St.-Jan Hospitaal te Brugge baksteen toegepast, maar pas van de middelste hal van dat ziekenhuis, gebouwd tussen 1226 en 1241 is het gebruik van baksteen echt aan te tonen. Vanaf 1225 kwam ook bij kloosters de eerste baksteen voor en vanaf 1260 volgde de echte doorbraak van baksteen in Vlaanderen.
Karel Emmens ging vervolgens in op de eerste voorkomens van baksteen in Nederland en onderscheidde een drietal centra te beginnen met het graafschap Holland, waar onder meer aan het Gravensteen in Leiden en de Rolzaal in Den Haag vroege bakstenen voorkomen die mogelijk rond of kort voor 1200 gedateerd kunnen worden. Ook in het Sticht en met name de stad Utrecht lijkt het dat er al kort na 1200 bakstenen toegepast te zijn. De derde regio was die van het noorden van het land en de rol van kloosters in de verspreiding van de baksteen. Ook hier bleek

Klaverbladvormig baksteenmerk uit circa 1400 op een vormsteen in één van de kolommen van de St.-Nikolaikirche.
(foto R. Stenvert)

het moeilijk harde bewijzen te verzamelen voor vroege voorkomens, maar is toepassing vanaf 1225 aantoonbaar.
Jan van der Hoeve nam het stokje over en ging in op de ontwikkeling vanaf 1300 tot 1850, met nadruk op de verbetering van de productiemet-hoden, de regiogebonden verkleining van het baksteenformaat en de toegepaste metselverbanden. Samen zorgden deze voor een beter product met meer onderscheid in de afzonderlijke kwaliteiten, afwerkingen en voegmethoden.
Tenslotte nam Ronald Stenvert in kort bestek de turbulente periode van 1850 tot nu door, met innovaties als vormbaksteen en ringovens, metselmozaïeken, strengpers- en vormstenen. Ook kalkzandsteen, gekleurde en expressionistische baksteen kwamen aan de orde, alsmede verblend-steen en ontwikkelingen in de wederopbouwperioden en tenslotte baksteeninnovaties van rond 2000.
Al met al gaf dit drieluik een mooi overzicht aan het (Noord-)Duitse publiek van de ontwikkeling van de baksteen in Nederland. Aan de artikelversie van deze verhalen wordt gewerkt en ze zullen in 2019 verschijnen in de zevende band uit deze serie. Ter zijner tijd volgt daarover nader bericht.

RS

Verslag van het zesde internationale congres van de Construction History Society Brussel, 9-13 juli 2018

Voor de zesde keer werd deze zomer in Brussel het internationale congres van de Construction History Society gehouden. Deze driejaarlijks terugkerende congressen, die in het verleden onder andere in Cambridge en Cottbus plaatsvonden (zie *Nieuwsbrief* 40 en 46), worden gekenmerkt door een ambitieuze opzet met sprekers uit de hele wereld. Tijdens enkele *keynote lectures* en vele parallelle sessies kwam een keur aan onderwerpen aan bod, die te maken hadden met alle aspecten van het bouwproces vanuit een historisch perspectief. Daarbij kon het gaan over ontwerpen, construeren, materiaalleverantie of -gebruik, bouworganisatie, conservering en bouwhistorie. Naast zeven thematische sessies was er tevens plaats voor open sessies, waarbij de organisatoren niettemin hun best hebben gedaan om enige samenhang in de lezingen te brengen. Een indrukwekkend 'scientific committee', bestaande uit 58 personen uit 15 landen moest tijdens de voorbereiding van het congres voor waarborg van de kwaliteit zorgen, door abstracts en papers te beoordelen en goed te keuren.
Hoogtepunten van het congres, gehouden in het Academiënpaleis te Brussel, waren de keynote lectures, verzorgd door Thomas Coomans, over kerkbouw in China tussen 1840 en 1940, Robert Thorne, over de herbouw van het Londense Crystal Palace in de jaren 1851-1854, Werner Lorenz, over de 153 ton wegende bronzen spanten in de portico van het Pantheon in Rome, en Tullia Iori, over de 'Italiaanse school' in de ingenieurskunst. Het waren stuk voor stuk zeer doorwrochte verhalen, die door de rond de 250 bezoekers met enthousiasme werden aangehoord. Een ontroerend moment deed zich voor toen Jacques Heyman (1925), emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Cambridge, naar aanleiding van het verhaal van Thorne de zaal vertelde hoe hij in 1936 uit het raam van het huis waar hij woonde, Crystal Palace had zien afbranden.
De kwaliteit van de presentaties tijdens de sessies was heel wat wisselender. De soms wel vijf parallelle sessies dwongen de deelnemer tot het maken van keuzes. Een bijkomend effect was dat de kleinere zaaltjes in het prachtige vroegnegentiende-eeuwse Academiënpaleis daardoor regelmatig slechts half gevuld waren. Bijdragen hadden soms een hoge kwaliteit, andere waren onder de maat, of door het zware accent van de spreker eenvoudigweg niet te volgen. Ook de sessievoorzitters namen hun rol nogal verschillend op. Wat door dat overvloedige aanbod bovendien duidelijk werd, is dat 'construction history' een zodanig containerbegrip is, dat vrijwel alle denkbare onderwerpen voorbij kwamen, variërend van dunne betonnen schaaldaken in Novosibirsk tot adobe constructies in midden Taiwan en zestiende-eeuwse nokgordingen in Leiden. Diezelfde diversiteit is terug te zien in de in twee delen gepubliceerde, 1394 pagina's tellende congresbundel. Het is een indrukwekkende hoeveelheid artikelen, die echter vanwege hun beperkte omvang zeker niet altijd de diepgang

De kap van het Broodhuis op de Grote Markt.
(foto G. van Tussenbroek)

hebben die het onderwerp zou hebben verdiend. Bovendien is de bundel op gewoon printerpapier gedrukt en laat de afbeeldingskwaliteit te wensen over. Het boek is echter bij een grote internationale uitgever verschenen (Taylor and Francis) wat weliswaar tot een exorbitante verkoopprijs leidt (circa 165 euro voor een deel), maar wat de verspreiding ervan wel ten goede komt. Bovendien is het plezierig dat auteurs en deelnemers niet jarenlang op de publicatie hoeven te wachten, zoals bij andere congressen nog wel eens het geval wil zijn. Daarnaast wordt als extraatje bij het boek een usb-stick meegeleverd met daarop de integrale tekst, wat het zoeken op trefwoorden zeer ten goede komt.
Het inhoudelijke resultaat van het congres overziend, is het de vraag of de huidige opzet wel de meest optimale is en of minder bijdragen niet tot meer kwaliteit en diepgang zou kunnen leiden. Met andere woorden: een thematische aanpak met iets minder bijdragen zou voor een volgend congres het overwegen waard zijn. Dit neemt echter niet weg dat het congres de gelegenheid heeft geboden om kennis te maken met onderzoekers van over de hele wereld en dat het zien van nieuw onderzoek tot inspiratie leidt om ook in Nederland nieuwe thema's aan te pakken of uit te werken. Een niet onbelangrijk doel van het congres was bovendien dat het een platform moest bieden aan vele promovendi, om hun werk – vaak voor het eerst – aan een internationaal vakpubliek te presenteren. Ook hierin voorzag de bijeenkomst dus in een behoefte.
Woensdag 11 juli was gereserveerd voor excursies.

Zes groepen gingen op stap in Brussel, om historische betonconstructies, ijzer, hout of het werk van Victor Horta te gaan bekijken. Drie andere groepen brachten een bezoek aan Brugse kappen, Antwerpse torens en Luikse staaltjes van ingenieurskunnen. Aan het slot van het congres werd een International Federation of Construction History in het leven geroepen, om de initiatieven die in verschillende landen op dit gebied worden ontplooid, beter op elkaar af te stemmen. De organisatoren – Inge Bertels, Michael de Bouw, Krista De Jonge, Rika Devos, Patricia Radelet-de Grave, Stephanie Van de Voorde, Ine Wouters en Denis Zastavni – hebben een vlekkeloos georganiseerd congres gerealiseerd, een prestatie van formaat. De organisatoren vertegenwoordigen maar liefst vijf Belgische universiteiten, die de handen ineen hebben geslagen om dit zesde congres tot een succes te maken. Dat was een verstandige keuze en het is te hopen dat de organisatoren van het volgende congres in Portugal, in 2021, van de ervaringen van de Belgische collega's kunnen profiteren. Onder de Nederlandse deelnemers werd gesproken om in de toekomst ook een keer de Construction History naar Nederland te halen. Dat is zeker een mooie ambitie. Voorwaarde is wel dat daarover al lang van te voren moet worden nagedacht en dat meerdere instituten en organisaties bereid zijn zich aan een dergelijke ambitieuze onderneming te verbinden.

Gabri van Tussenbroek

Verantwoording

Literatuur

Ine Wouters, Stephanie Van de Voorde, Inge Bertels et al. (eds.), *Building Knowledge, Constructing Histories*. Proceedings of the Sixth International Congress on Construction History (6ICCH), Brussels, Belgium, 9-13 July 2018. 2 dln. Boca Ration 2018.

Verslag Donateursdag SBN
Maastricht, 29 september 2018

De Donateursdag vond dit jaar plaats in het zonnige zuidelijke Limburg. Op een mooie herfstdag werden de donateurs gastvrij ontvangen met koffie en vlaai in het stadhuis van Maastricht. Na een hartelijk welkom door wethouder Jim Janssen volgde het ochtendprogramma met een aantal interessante lezingen.
Gilbert Soeters, archeoloog bij de gemeente Maastricht, en Ineke de Jongh van Arcadis bijten het spits af. In hun lezing over de noordelijke vestingwerken vertellen zij hoe het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is aangepakt voor en tijdens de uitvoering van het project Belvédère; een wijk van Maastricht genoemd naar de daar gelegen steenfabriek. Onderdeel van het forse project is de verlegging van de Noorderbrug. Deze brug doorkruist de oude vestingwerken die voor een belangrijk deel nog (ondergronds) aanwezig zijn. Inzet vanuit het erfgoed is om zoveel mogelijk te behouden, beleefbaar te maken en betekenis te geven. Wellicht is dit meest recente onderzoek naar de vestingwerken een mooie aanleiding om tot een publicatie te komen.
Stefan de Loo, adviseur monumentenzorg, licht het beleid van de gemeente Maastricht toe. In 2010 heeft de gemeente gemeentelijke monumenten aangewezen door deze op te nemen in het bestemmingsplan. Veel cultuurhistorische informatie, waaronder een overzicht van de monumenten en een groot deel van de bouwhistorische onderzoeken, zijn inmiddels digitaal ontsloten. Verder licht hij kort de vondsten toe die tijdens de restauratie van de balklagen van het stadhuis tevoorschijn kwamen. Een breed scala aan objecten die ooit tussen de vloer en het onderliggende plafond terecht kwamen werd gevonden. Van een fragment goudleer tot pakje sigaretten en een foto van vier bodes die in de jaren veertig als tijdscapsule was achtergelaten.
Een groot deel van het middagprogramma heeft betrekking op het industrieel erfgoed in het

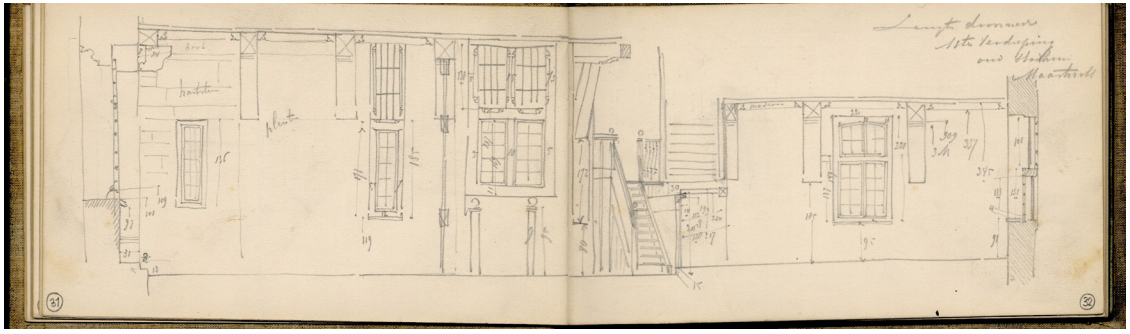

1) Negentiende-eeuwse opmetingstekening van het Dinghuis door A.J.M. Mulder. *(herkomst Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)*

Sphinxkwartier, het zuidoostelijke deel van plan Belvédère. In zijn lezing, waarvoor hij dankbaar geput heeft uit onderzoek van onder andere Mariël Urbanus, gaat Ronald Pellemans met name in op de invloed en de erfenis van Petrus Regout die in een aantal panden langs de Boschstraat een kristalfabriek vestigde. De fabriek van Regout zou uitgroeien tot de Sphinxfabriek die hier tot 2009 gevestigd was. Na de sloop van delen van de vesting zag Regout kans om zijn fabrieksterrein flink uit te breiden. Hoewel grote delen inmiddels gesloopt zijn, staat er nog steeds een aantal interessante gebouwen overeind. Een van de

2) Deze boerderij Caulitenstraat 12 in Sint Joost begon zijn bestaan als klooster. *(herkomst Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)*

3) Een deel van het Sphinxcomplex met op de voorgrond het Bassin en links op de achtergrond het Eifelgebouw. *(foto P.J. Bosman)*

4) Rondleiding langs de werven aan de Bassinkade.
(foto R. Stenvert)

interessantere bouwdelen betreft een bedrijfsgebouw dat vermoedelijk al voor 1870 gebouwd is en een van de vroegste toepassingen van een gietijzeren constructie in Nederland bevat. Grootste blikvanger is evenwel het Eifelgebouw dat in drie fases tussen 1928 en 1941 tot stand kwam. De beide oudste delen hiervan hebben een betonskelet, terwijl het jongste deel uit 1941 een ijzeren constructie heeft. Door de vroege toepassing van paddenstoelvloeren in de oudste delen konden de vloeren dun worden uitgevoerd en was een grotere vrije hoogte mogelijk.
Als vierde spreker neemt Birgit Dukers, zelfstandig bouwhistoricus, de aanwezigen mee in haar bevindingen over de ontwikkeling van het woonhuis in Maastricht. In de vroegste geschiedenis van de bouwhistorie was nog weinig aandacht voor het woonhuis, zo ook in Maastricht. Met de jaren kwam daar verandering in, al lag de focus eerst nog met name op de zeventiende en achttiende eeuw. Het eerste grote onderzoek, waarin ook aandacht was voor de middeleeuwse houten huizen, was in de jaren vijftig met de restauratieve aanpak van het Stokstraatkwartier.
Dukers vertelt aan de hand van verschillende voorbeelden over de ontwikkeling van het vakwerkhuis naar volledige stenen huizen. Vanaf de zeventiende eeuw komen er ook steeds meer panden met kappen haaks op de straat. De echte verstening zet zich pas door in de achttiende eeuw, doordat het gebruik van (bak)steen door de overheid wordt gestimuleerd. De lokale mergel wordt vanaf dan ook steeds minder gebruikt en vervangen door hardsteen uit België. Tot slot vinden onder invloed van de industriële revolutie ook de 'nationale' stijlen, zoals neorenaissance, hun weg naar het zuiden. Of er vanaf dan geen sprake meer is van typisch Maastrichtse huizen is voer voor discussie!
Coen Eggen sluit het ochtendprogramma af met een lezing over Limburgse boerderijen. Een stad kan immers niet zonder platteland. Volgens Eggen bestaat er, zoals vaak gesteld wordt, geen specifiek Limburgse boerderij. De hofboerderijen in Limburg, met een door vier vleugels omsloten binnenplein, zijn vaak het resultaat van een geleidelijke uitbreiding van het boerenbedrijf. Aan de hand van tal van voorbeelden passeert een grote verscheidenheid aan Limburgse boerderijen de revue.
Na de lezingen volgt een toelichting van Angelique Friedrichs van het SRAL (Stichting Restauratie Atelier Limburg) op de restauratie van de gewelfschilderingen in de grote hal van het stadshuis. Voorafgaand aan de restauratie heeft het SRAL uitgebreid onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de gewelfschilderingen en de conditie en samenstelling van het materiaal. Zij hebben nu één jaar de tijd om de restauratie uit te voeren: van Kerst tot Kerst is een grote steiger in de hal van het stadhuis geplaatst. In enkele

groepen konden de donateurs de werkzaamheden bezichtigen en werd er toelichting gegeven op de werkzaamheden en dillema's die men tijdens de restauratie tegenkwam.
Tijdens het middagprogramma wordt het zuidoostelijke deel van het Belvédère-gebied bezocht, gelegen aan de noordzijde van het historische centrum van Maastricht. Het gebied werd door de aanleg van de in 1826 in gebruik genomen Zuid-Willemsvaart interessant voor bedrijfsmatig gebruik. Regout, die aan deze zijde van de stad zijn fabriek had gevestigd, maakte hier dankbaar gebruik van en breidde zijn fabriek stukje bij beetje uit. Ook andere bedrijven vonden hier ruimte, zoals de papierfabriek van Sappi (in 1850 opgericht als Lhoëst-Weustenraad & Cie.), gebouwd op de plaats van de voormalige commanderij Nieuwen Biesen. Door tal van uitbreidingen, maar ook sloop en nieuwbouw, vertoont het gebied rond het Bassin een grote diversiteit aan bedrijfsgebouwen uit verschillende periodes. De meeste bedrijvigheid is inmiddels verdwenen en een aantal gebouwen heeft inmiddels een andere bestemming gekregen.
Zo is het Eifelgebouw, dat in drie fases tot stand kwam, herbestemd tot hotel, kantoren en woonruimte. Er is een keuze gemaakt om het complex aan de buitenzijde te isoleren. Enerzijds omdat de gevels grote schades vertoonden aan het beton, en anderzijds om het karakter van de fabriek in het interieur niet aan te tasten. De geschiedenis van het gebied en de Sphinx-fabriek wordt in een van de fabrieksstraten getoond op een wand van 30.000 tegels.
De uitbreidingshonger van de fabriek van Regout ging deels ten koste van de vestingwerken. Iets westelijker zijn deze nog wel grotendeels intact gebleven vanwege een reservering als oefenterrein door het Rijk na de opheffing van de vestingwerken in 1867. Het betreft het deel waar de hoge fronten, met droge grachten, overgaan in de lage fronten, met inundeerbare grachten. Het hoge front werd tussen 1772 en 1776 aangelegd en gold als ondoordringbaar. De lage fronten waren echter veel zwakker, zoals ook bleek bij het beleg van 1793 en 1794. Na de Franse tijd werden deze vanaf 1815 dan ook vernieuwd en uitgebreid met een fort, Fort Willem I. Met name de lage fronten waren tot voor kort minder goed beleefbaar. Door bebouwing te slopen en de gracht weer open te graven wordt het verhaal van de Maastrichtse vestingwerken weer beter zichtbaar.
Met een borrel in voormalige brouwerij De Ridder in Wyck wordt deze geslaagde 26e donateursdag afgesloten.

PB

5) Een van de fabrieksstraten bij het Eifelgebouw biedt nu ruimte aan een permanente tentoonstelling over de Sphinxfabriek. *(foto P.J. Bosman)*

Edwin Orsel
Sanne Palstra

Dateren door dendrochronologisch en ^{14}C onderzoek

Het pand Nieuwe Rijn 60 in Leiden heeft een vroege kapconstructie met voor Leiden bijzondere opzet en kenmerken. Dendrochronologisch onderzoek leverde helaas geen eenduidig resultaat voor een datering. Om uitsluitsel te verkrijgen zijn twee van de dendrochronologische monsters onderworpen aan een dateringsonderzoek m.b.v. koolstof-14 (C14 of ^{14}C). De combinatie van bouwhistorisch, dendrochronologisch en koolstof-14 onderzoek, leverde een betrouwbare datering op waardoor deze kapconstructie zijn plek kan innemen in de ontwikkeling van de Leidse kapconstructie. Dit artikel besteedt aandacht aan de dateringsmethode en de ervaringen die hier in dit betreffende onderzoek mee zijn opgedaan.

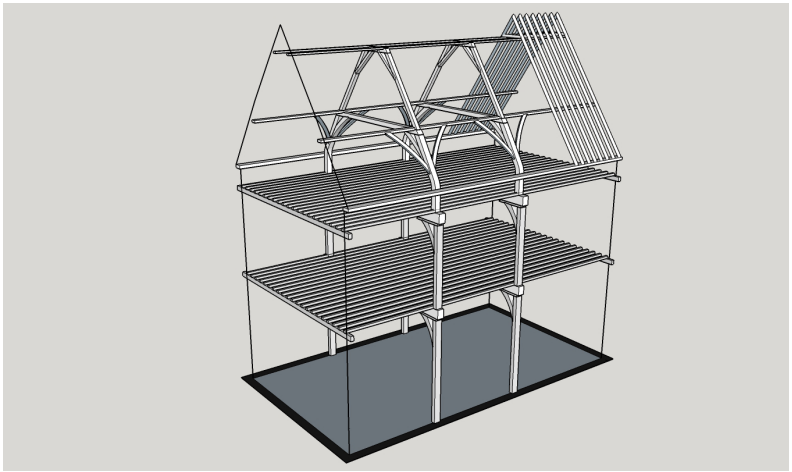

1) Reconstructie van de draagconstructie van Nieuwe Rijn 60. *(tekening: Edwin Orsel)*

Nieuwe Rijn 60[1]

Het perceel Nieuwe Rijn 60 gaat terug op een middeleeuwse kavelstructuur, ontstaan langs een route op de noordelijke oever van de Nieuwe Rijn. In de huidige bebouwing is de structuur van een diep voorhuis te herkennen (afb. 1). Dit voorhuis van ongeveer 6,6 x 11,5 meter is een bakstenen huis van twee bouwlagen en (vermoedelijk) een zadeldak. Van deze vroege bebouwing zijn de zijgevels en de kapconstructie van het voorhuis nog aanwezig. Uit muurstijlsleuven in beide zijgevels blijkt dat het huis een drievaks houtskelet heeft gehad. Twee kapspanten sluiten hierop aan. In het achterste balkvak was tegen de linker bouwmuur een schouw gepositioneerd. Het huis heeft aan de rechterzijde een osendrup, waarschijnlijk was deze aan de linkerzijde ook aanwezig. De formaten van de geel/rood gemêleerde baksteen en tienlagenmaten (22/22,5 x 10,5/11 x 4,5/5 en 57,5/58 cm) duiden op een datering van dit huis rond 1400.[2]

Op zolder zijn de spanten van de originele kap behouden gebleven tussen de in 1950 aangepaste constructie (afb. 2-6). Uit de documentatie blijkt dat de oude kap een hellingshoek had van 55°. De constructie bestaat uit twee eikenhouten stapelspanten die flieringen ondersteunen. Het onderste dekbalkspant heeft aan de onderzijde gekromde spantbenen en sterk gekromde, ingepende, korbelen. De gekromde aanzet van de spantbenen geeft aan dat in opzet het pand met borstwering uitgevoerd zal zijn geweest. Voor

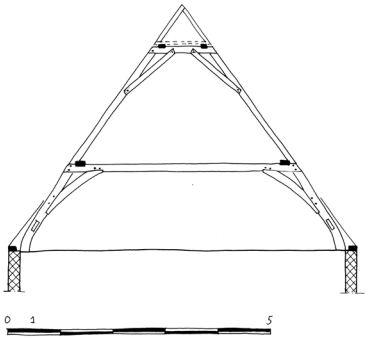

2) Principe spant-constructie Nieuwe Rijn 60. De documentatietekening is vervaardigd op basis van eigen opmeting en waarnemingen. *(tekening Edwin Orsel)*

zover waarneembaar zijn originele gekromde eikenhouten windschoren aanwezig tussen de flieringen en de spantbenen. Deze zijn gelipt om de fliering en vastgezet met een gesmede nagel. Onderaan zijn de windschoren in het spantbeen gepend en vastgezet met een houten nagel. Kromme windschoren die gepend zijn in de spantbenen zijn in Leiden vroege kenmerken en bijvoorbeeld aangetroffen bij Pieterskerkhof 40 uit 1383 (d.).[3]

De bovenste dekbalkspanten hebben een aantal opmerkelijke kenmerken. De rechte spantbenen staan aan de buitenzijde van de flieringen. In Leiden komt dit voor bij middeleeuwse kappen en het jongste voorbeeld daarvan is Nieuwe Rijn 13 uit 1557 (d.). De korbeels zijn gelipt over de spantbenen en dekbalk. Gelipte korbeels zijn in Leiden zeldzaam en bekend van Breestraat 135 uit 1365 (d.) en de koorkap van de Hooglandsekerk uit 1392 (d.). De spanten zijn gemerkt met gehaalde merken, met een zogenaamd visje als richtingsteken (van voor naar achter I en II, met links het visje) (afb. 7-8). In Leiden komt het visje vooralsnog voor tussen 1347 (d., Breestraat 113) en 1463 (a., Pieterskerkhof 6).4 De originele daksporen ontbreken, maar dit zullen sporenparen met een haanhout zijn geweest, zoals gebruikelijk in de middeleeuwen in Leiden.[5] De laatste bijzonderheid is de hoge vorm van de bovenste spanten. Waarschijnlijk is dit zo uitgevoerd om de haanhouten van de sporen te ondersteunen.

Op basis van de bouwgeschiedenis van het huis, de uitvoering van de spanten en de gehaalde telmerken zal de kapconstructie van rond 1400 dateren. Dit is in overeenstemming met de datering van het aanwezige metselwerk, zoals hierboven aangegeven. Helaas leverde dendrochronologisch onderzoek in eerste instantie geen resultaat.

3) Constructie onderste spant. *(alle foto's door Edwin Orsel, Erfgoed Leiden en Omstreken)*

4) Constructie onderste spant.

Dendrochronologisch onderzoek

Om de bouwdatum van het huis nader te duiden zijn de spanten onderworpen aan een dendrochronologisch onderzoek.[6] Dit is een wetenschappelijke dateringsmethode op basis van jaarringen. Alle enigszins geschikte onderdelen van de gedeeltelijk behouden spanten zijn bemonsterd. Helaas is het onderste dekbalkspant van het voorste spant (telmerk I) al eerder verwijderd. En veelal hebben de spantonderdelen een geringe houtmaat, wat nadelig is voor de dendrochronologische analyse. Voor dendrochronologische datering is namelijk een minimaal aantal jaarringen benodigd, meer dan circa 60, om de reeks te kunnen herkennen in de bekende jaarringsequenties, de zogenaamde curve's. Zo is het spantbeen van het bovenste spant slechts ca. 11,5 x 6,5 cm., een korbeel ca. 10,5 x 6 cm. en de dekbalk ca. 20 x 20 cm. In totaal zijn 12 monsters verzameld.[7] De spantonderdelen bleken van zeer grof eikenhout gemaakt te zijn en de meeste monsters hadden slechts tussen de 20 en 39 jaarringen. Slechts twee windschoren (5939B 08 A en 5939 12 A) hadden 52 en 76 ringen. Helaas ontbrak bij alle monsters wantkant of schors. Deze ringen worden in de laatste groeijaren gevormd. Als wantkant en schors ontbreken is het vaststellen van de exacte kapdatum of seizoen niet mogelijk. Bij een eerste dateringspoging in 2007 waren door de geringe houtmaat, de grofheid van het hout en het ontbreken van wantkant of schors geen van deze monsters te dateren.

De onderste eikenhouten flieringen bleken wel te dateren, het hout is tussen 1537 en 1550 gekapt (1543 ± 6 jr en 1544 ± 6 jr, d.). De kap zal dus een aanpassing hebben ondergaan in het tweede kwart van de zestiende eeuw. Op de nieuwe flieringen zijn toen nieuwe rondhouten sporen aangebracht en een onbeschoten dak. Deze

5) Constructie bovenste spant.

aanpassing kan in Leiden gekoppeld worden aan opkomst van de oud-Hollandse pan vanaf circa 1545.[8]
In 2017 is aan het dendrochronologisch laboratorium Pressler gevraagd om de monsters opnieuw te dateren aangezien ondertussen veel onderzoek is verricht en nieuwe dateringscurves zijn ontwikkeld. Ook het vermoeden dat het een vroeg voorbeeld van een Leidse kapconstructie zou kunnen zijn, was een reden voor herdatering. Dit leverde een verrassend resultaat met enkele dateringen (afb. 9). Echter door het geringe aantal jaarringen bleken de nieuwe dateringen niet zeker (met een gele kleur in de dateringstabel weergegeven) of voldeden de monsters niet aan de eisen die voor een betrouwbare dendrochronologische datering gelden (met een rode kleur in de dateringstabel weergegeven).
In Leiden is al enige ervaring met geel en rood gemarkeerde dateringen opgedaan. Hoewel deze dus onzeker zijn, kan dit een vermoedelijke datering op bouwhistorische gronden wel ondersteunen.
De windschoor (5939B 08 A) met 76 jaarringen heeft een geel gemarkeerde datering van 1288 ± 8 jr (d.) en een rood gemarkeerd korbeel (5939B 07 A) met 34 jaarringen dateert in 1264 ± 4 jr (d.). Andere rood gemarkeerde dateringen zijn een windschoor (5939B 12 A) uit 1356 ± 10 (d.) , een spantbeen (5939B 09 A) uit 1411 ± 8 jr (d.) en een korbeel (5939 10 A) uit 1410 ± 6 jr (d.).
Vooral de dertiende-eeuwse dateringen zijn verrassend, aangezien het dan zou gaan om de oudst gedateerde Leidse spanten, maar dan ook een van de oudste van Nederland. Het oudste voorbeeld van een Leidse kapconstructie is Breestraat 113 uit 1347 (d.).[9] Vroege Nederlandse kapconstructies met spanten zijn aanwezig in het Bossche huis 'De Moriaan', Markt 79-85, uit 1277 (d.), de koorkap uit 1277 (d.) van de Domicanenkerk in Maastricht, de Haagse Ridderzaal uit 1288 ± 6 jr (d.) en de kap uit 1319-1325 (d.) van Oudegracht 307 in Utrecht.10 Om de onzekere dateringen van Nieuwe Rijn 60 te staven is besloten een aantal monsters ook te onderwerpen aan een dateringsonderzoek met behulp van ^{14}C.

6) Constructie bovenste spant.

^{14}C-dateringsmethode voor bouwmaterialen

De ^{14}C dateringstechniek is ontwikkeld in de jaren vijftig van de vorige eeuw. ^{14}C is een radioactief koolstofisotoop dat gevormd wordt door de reactie van stralingsdeeltjes met stikstofatomen

7) Telmerk II (links).

8) Telmerk II met visje als richtingsteken (rechts).

(14N). Het ontstaat in de atmosfeer onder invloed van voornamelijk kosmische straling en in een redelijk constante hoeveelheid. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw heeft straling van bovengrondse kernproeven echter ook voor een grote productie van ^{14}C in de atmosfeer gezorgd (menselijke invloed). De ^{14}C die in de atmosfeer ontstaat komt o.a. in de atmosferische CO^2 terecht. Dit wordt weer door planten opgenomen via fotosynthese en ook door water (zoals de oceanen) via CO^2 uitwisseling. Via de planten komt ^{14}C ook in dieren, mensen en bodemmateriaal terecht. Wanneer een organisme sterft neemt het geen nieuwe koolstof meer op. De hoeveelheid ^{14}C in dit dode organisme zal door constant radioactief verval in de tijd afnemen. De halfwaarde tijd van ^{14}C is 5730 jaar. Bij het bepalen van de ouderdom van een koolstofhoudend materiaal (bijv. hout, houtskool of botten bij archeologisch onderzoek), wordt de hoeveelheid ^{14}C die nog over is in het materiaal gemeten. Door het combineren van de mate van afname in de hoeveelheid ^{14}C t.o.v. een vastgestelde beginwaarde met de vervalsnelheid in de tijd, kan worden vastgesteld hoeveel jaar het geleden is dat het organisme is overleden. Dat kan tot on-

Pressler GmbH
Bouwhistorisch onderzoek
eMail: info@pressler-gmbh.com • Internet: www.pressler.com.de
Niederlassung en labor voor dendrochronologie
Untergrenitzer Str. 4, D 49838 Geeste, Duitsland
Fon +49(0)5904/94940 • Fax +49(0)5904/94942

24.04.07

Object: Vorderhaus, NL-2312 JH Leiden, Nieuwe Rijn 60
Coördinaten: Lat: 52,157°N Lon: 4,495°O Alt: 4m

Code	Houtsoort	Plaats van boring	Oriëntering	Classificering	Teimerk		Aantal jaarringen: Kernringen	Spintringen	Waniaxt	Datering: Spintgrens		Datum van kappen	Waarden die de mate van het synchroon verlopen met de referentiecurve aangeven: R-waarde	Zekerheid in %	t/s-waarde	Index	Referentiecurve
5939B 01 A	Quercus	Dachwerk, Dachgebinde unten, Balken		1	II		27	0	Nee			****** Nee					
5939B 02 A	Quercus	Dachwerk, Dachgebinde unten, Stuhlsäule	W	1	II		22	2	Nee			****** Nee					
5939B 03 A	Quercus	Dachwerk, Dachgebinde unten, Stuhlsäule	O	1	II		39	0	Nee	1529	1529	1544±6	0,532	99,900	0,671	66,208	SMEI4850.NOH
5939B 04 A	Quercus	Dachwerk, Dachgebinde unten, Pfette	W	1			94	0	Nee		1518	1543±6	0,531	99,990	0,656	94,269	ST1975.WD
5939B 05 A	Quercus	Dachwerk, Dachgebinde unten, Pfette	O	1			103	2	Nee	1524	1526	1544±6	0,577	99,990	0,649	107,465	STEI1990.ARD
5939B 06 M	Quercus	Proben-MWK, 4A,5A					105	0	Nee		1526	1544±6	0,611	99,990	0,673	136,111	STEI1990.ARD
5939B 07 A	Quercus	Dachwerk, unteres Gebinde, 2. Gebinde, östl. Kopfband	Z	1	II		24	10	Nee	1249	1259	1264±4	0,573	99,990	0,773	142,471	SMEI4851.NOH
5939B 08 A	Quercus	Dachwerk, unteres Gebinde, 2. Gebinde, südöstl. Kopfstrebe	Z	1			74	2	Nee	1273	1275	1288±8	0,455	99,990	0,680	79,687	SMEI4851.NOH
5939B 09 A	Quercus	Dachwerk, oberes Gebinde, 2. Gebinde, östl. Stuhlsäule	Z	1	II		18	2	Nee	1396	1398	1411±8	0,718	99,990	0,816	142,157	DE4850.NOH
5939B 10 A	Quercus	Dachwerk, unteres Gebinde, 2. Gebinde, westl. Kopfband	Z	1	II		22	5	Nee	1395	1400	1410±6	0,694	99,990	0,942	217,218	NL7601.TWE
5939B 11 A	Quercus	Dachwerk, unteres Gebinde, 2. Gebinde, südwestl. Kopfstrebe	Z	1			29	0	Nee			****** Nee					
5939B 12 A	Quercus	Dachwerk, unteres Gebinde, 2. Gebinde, nordwestl. Kopfstrebe	Z	1			52	0	Nee	1336	1336	1356±10	0,604	99,990	0,765	143,143	NL7063.TER
5939B 13 M	Quercus	Proben-MWK, 7A,9A,10A					34	0	Nee		1404	***	0,575	99,900	0,818	128,424	SMEI4980.EMS

Verklaring van de afkortingen: Oriëntering (O, Z, W, N) = windrichting
Classificering: (1) = hout dat voor de eerste keer gebruikt is, (2) = hergebruikt hout, R = hout voor een reparatie, C = hout voor de completering van een constructie
Datering: H/W = herfst/winter - V/Z = voorjaar/zomer
*** = monster is niet geschikt of kan niet gedateerd worden
MWK = rekenkundig gemiddelde van de monsters

De monsters voldoen niet aan de eisen die voor een betrouwbare dendrochronologische datering gelden.
De uitkomst van de dateringen is niet zeker. De synchronisatie met de referentiecurve heeft grenswaarden bereikt.
Goede tot zeer goede monsters. De uitkomst van de dateringen kan als zeker beschouwd worden.
Codering voor de referentiecurve die gebruikt is: NOH: Kreis Grafschaft Bentheim, TER: NL, Gelderland, Terborg III, TWE: NL, Twente

9) Herhalen van berekening in rode en gele kleur. Rapportage Dendrochronologisch onderzoek. *(Pressler, rapport 5939B, 2017)*

geveer 50.000 jaar terug. Bij ouder materiaal is de hoeveelheid ^{14}C te klein om nog te kunnen meten met de huidige meettechnieken.
^{14}C maakt slechts een zeer klein deel uit van de totale hoeveelheid koolstof op aarde en in levende organismen: slechts 10-10 %. Koolstof bestaat voornamelijk uit de stabiele koolstofisotopen ^{12}C (99 %) en ^{13}C (1 %). Voor het meten van ^{14}C in materialen moeten er heel specialistische en gevoelige technieken worden toegepast die in staat zijn om ^{14}C van de andere koolstofisotopen en andere atomen te onderscheiden.

Wanneer de hoeveelheid ^{14}C in een materiaal is bepaald, moet er bij het bepalen van de ouderdom in kalenderjaren rekening worden gehouden met zowel de variatie in het meetresultaat, als ook met de jaarlijkse variaties door de tijd heen in de hoeveelheid ^{14}C die in de atmosfeer wordt geproduceerd. Door dit soort variaties, is de hoeveelheid ^{14}C doorgaans niet aan één specifiek kalenderjaar te koppelen, maar aan een range van kalenderjaren. In een gunstig geval is dat een range van ongeveer 20 kalenderjaren, meestal is het een range van 50-100 jaren en in ongun-

10) Dendromonster 5939B 07A uit het korbeel.

11) Dendromonster 5939B 08A uit de windschoor.

stige gevallen is de range meer dan 200 jaar. Hoe specifiek de ^{14}C waarde is voor een kalenderjaar, is zeer willekeurig verdeeld door de tijd heen. Met de ^{14}C dateringsmethode kan de hoeveelheid ^{14}C in principe in ieder koolstof houdend materiaal worden bepaald en daaruit kan een bepaalde leeftijd worden berekend. Of de 14C dateringsmethode daarmee ook geschikt is voor toepassing in bouwhistorisch onderzoek, wat op dit moment nog niet erg gebruikelijk is, hangt van een aantal factoren af.

Bijvoorbeeld hoe precies de datering moet zijn. Met dendrochronologie kan de ouderdom van houtmateriaal doorgaans veel preciezer worden vastgesteld dan met een enkele ^{14}C meting van ditzelfde houtmateriaal. Dit is bijvoorbeeld het geval in de periode tussen 1650 en 1950 AD, waarin er veel periodes zijn met overeenkomstige ^{14}C waarde. In die periode zal ^{14}C datering soms te weinig uitsluitsel kunnen geven over de specifieke periode waarin iets is gebouwd. Een ^{14}C analyse is vrij kostbaar (ongeveer 400 Euro per analyse), waardoor een enkelvoudige analyse niet altijd loont in het geval een zeer grote precisie vereist is. In geval er een jaarringenserie bemonsterd is (net als bij dendrochronologie) van minimaal 25 jaarringen, dan kan er voor gekozen worden om meerdere jaarringen met maximaal jaarverschil er tussen, te analyseren op ^{14}C. De ^{14}C resultaten geven dan een specifiek ^{14}C patroon voor een bekend aantal kalenderjaren en in de ijk-grafiek waarin ^{14}C waarden zijn uitgezet tegen kalenderjaren, kan het specifieke patroon worden opgezocht: hiermee kan doorgaans de tijdsperiode veel nauwkeuriger worden vastgesteld en kunnen de dubbele tijdsperioden worden uitgesloten. Deze techniek heet ‘wiggle-matching’ en kan bij houtmateriaal met duidelijke en voldoende jaarringen worden toegepast. Er zijn dan wel meerdere analyses nodig, wat het onderzoek duurder maakt.

Een voordeel van de ^{14}C methode ten opzichte van de dendrochronologie is dat slechts een paar mg houtmateriaal, ongeacht het soort hout, al voldoende is voor een ouderdomsdatering. Terwijl bij dendrochronologie niet iedere houtsoort geschikt is en er ook specifieke voorwaarden zijn ten aanzien van bijvoorbeeld het aantal jaarringen dat bekeken moet worden. Zowel bij dendrochronologie als bij ^{14}C datering van houtmateriaal geeft het dateringsresultaat alleen informatie over de ouderdom van het houtmateriaal zelf en niet over wanneer het houtmateriaal door de mens gebruikt is (de datering geeft daarmee alleen de maximale bouwleeftijd aan).

Een andere belangrijke factor bij het laten dateren van (bouw)materialen middels ^{14}C, is in

hoeverre de ouderdom van het onderzochte materiaal antwoord geeft op de onderzoeksvraag. De koolstof in bouwmaterialen kan van veel oudere oorsprong zijn, dan de tijdsperiode waarin een object is gebouwd. Hier zal bij de selectie van materialen of bij de interpretatie van de dateringsresultaten rekening mee gehouden moeten worden. In 2000 heeft D.J. de Vries aandacht besteed aan diverse dateringsmethoden voor bouwhistorisch onderzoek.[11] De conclusie was toen o.a. dat voor bouwhistorisch onderzoek van mortel de ^{14}C methode of het gebruik van thermolumincentie (TL en OSL) nog niet geschikt waren. Voor de ^{14}C methode heeft dat te maken met de koolstofsamenstelling van de mortel en de wijze waarop de koolstof afkomstig van verschillende bronnen en verschillende tijdsperioden van elkaar kunnen worden gescheiden en gedateerd. Inmiddels is daar al veel meer onderzoek naar gedaan. Onder andere in Leiden is ervaring opgedaan met ^{14}C onderzoek om mortels te dateren.[12] Bij bouwhistorisch onderzoek van de Burcht in Leiden zijn de originele delen van de ringmuur gedateerd m.b.v. ^{14}C op basis van de gebruikte mortel.[13] Ter referentie is ook mortel van het dendrochronologisch gedateerde hoogkoor van de Pieterskerk onderzocht. Deze voor Nederland nieuwe, maar internationaal gebruikelijker, ^{14}C methode voor mortel is gebaseerd op het dateren van de gebonden koolstoffractie in kalkmortels.[14] Mortel specifiek gebaseerd op kalk, bevat een koolstoffractie die afkomstig is van CO^2 uit de atmosfeer tijdens het uitharden van de kalkmortel. Door het selecteren van deze koolstoffractie voor ^{14}C datering kan een ouderdom worden bepaald die representatief is voor de periode waarin de mortel is gebruikt. De mortels van de Pieterskerk en de Burcht konden

Sample name	GrA	Calibrated dating result (95.4% probability)
Nieuwe Rijn 60 5939B 07A	69574	1270 – 1315 or 1355 – 1390 calAD
Nieuwe Rijn 60 5939B 08A	69575	1300 – 1365 or 1380 – 1420 calAD

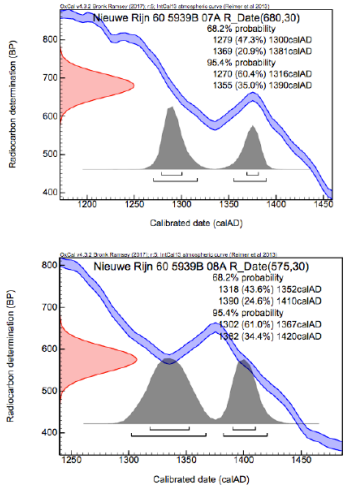

12) Gekalibreerde ^{14}C dateringsresultaten.

met deze methode succesvol worden gedateerd. De ^{14}C methode kan dus succesvol ingezet worden om kalkmortels te dateren.

^{14}C dateringsresultaten van oudste houtmonsters Nieuwe Rijn 60

Om meer uitsluitsel te krijgen over de ouderdom van de twee mogelijk dertiende-eeuwse (en daarmee oudste) houtmonsters van Nieuwe Rijn 60, 5939B 08A (windschoor) en 5939B 07A (korbeel) (zie afb. 9-11), zijn deze gedateerd door middel van ^{14}C datering bij het Centrum voor Isotopen Onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen. Hierbij is het houtmateriaal gebruikt dat was bemonsterd voor het dendrochronologische onderzoek. Monster 08A had 76 jaarringen en monster 07A had er 34. Op basis van het dendrochronologische onderzoek waren de buiten-

ste, jongste (bemonsterde) jaarringen van deze twee houtmonsters afkomstig uit 1288 ± 8 AD en 1264 ± 4 AD, respectievelijk. Voor de ^{14}C datering is er bij beide houtmonsters voor gekozen uit te gaan van de oudste jaarringen. Dat is gedaan omdat de ^{14}C waarde die een kalenderjaar van 1288 AD geeft, ook overeenkomt met die van de periode rond 1356 AD (dat is dezelfde tijdsperiode als monster 12A; zie afb. 8). Wanneer de dendro-leeftijden kloppen, dan zijn ze mogelijk niet eenduidig op basis van 14C datering te verifiëren. Wanneer er echter vanuit gegaan wordt dat de dendro-leeftijden kloppen en de oudste jaarringen daarmee dateren van 1212 AD en 1230 AD, dan zijn er geen dubbele tijdsperioden te verwachten op basis van de gemeten ^{14}C waarden.
Van monster 07A is materiaal van 1 jaarring (ongeveer 164 mg) bemonsterd en van monster 08A (met veel smallere jaarringen) is 2,5 jaarring bemonsterd (219 mg). Beide houtmonsters zijn volgens de reguliere methoden hiervoor chemisch voorbehandeld met zuur- en loogoplossingen, verbrand tot CO^2, gegrafitiseerd tot vast koolstof en gemeten op ^{14}C en de andere koolstofisotopen met behulp van een Accelerator Mass Spectrometer (AMS) (afb. 12).

Op basis van de ^{14}C datering van de oudste jaarringen uit beide houtmonsters is de Leidse houtconstructie niet dertiende-eeuws (zie tabel). De onzekere dendrochronologische dateringsresultaten zijn in vergelijking met de ^{14}C resultaten aan de te jonge kant.

Combinatie bouwhistorisch onderzoek, dendrochronologie en ^{14}C onderzoek

De kapconstructie van Nieuwe Rijn 60 werd op basis van zijn bouwhistorische kenmerken voorlopig gedateerd rond 1400. Dendrochronologische datering mislukte in de eerste plaats. Een latere check met nieuwe curves leverde meerdere, onzekere, dateringen. Twee mogelijk dertiende-eeuwse dateringen gaven aanleiding tot een controlerend ^{14}C onderzoek van deze monsters. Uit

Monster	Ouderdom op basis van onzekere dendro-datering	Verwachte ouderdom oudste jaarringen op basis van onzekere dendro datering	^{14}C labID nr	^{14}C dateringsresultaat oudste jaarringen (gekalibreerd naar kalenderjaren; 95% waarschijnlijkheid)	Verwachte ouderdom jongste jaarringen op basis van ^{14}C datering oudste jaarringen
07A	1264 ± 4 AD	1230 AD	GrA-69574	1270-1390 AD	1300-1440 AD
08A	1288 ± 8 AD	1212 AD	GrA-69575	1302-1420 AD	1370-1500 AD

het ^{14}C onderzoek volgt dat een dertiende-eeuwse datering van het hout van de kap uit te sluiten is. De jongste spintringen van het ene monster dateren tussen 1300 en 1440. Het andere monster heeft spintringen uit de periode 1370-1500.
Op basis van het bouwhistorisch onderzoek, de ^{14}C dateringen en de aanwezige spintringen kan voorzichtig worden geconcludeerd dat het hout van deze kap tussen 1370 en globaal 1440 zal zijn gekapt. Een andere onbetrouwbare roodgemarkeerde dendrochronologische datering van 1356 ± 10 jr (d.) voor het monster '5939B 12 A' blijkt daarmee ook een te vroege datering. Het dendrochronologische onderzoek geeft ook twee rood gemarkeerde vroeg vijftiende-eeuwse dateringen, een spantbeen (5939B 09 A) uit 1411 ± 8 jr (d.) en een korbeel (5939 10 A) uit 1410 ± 6 jr (d.). Het ligt op basis van het bouwhistorisch onderzoek en de ^{14}C dateringen voor de hand dat deze twee dateringen de correcte kapdatum van het hout van de kapconstructie duiden.

Conclusie

De combinatie van bouwhistorisch, dendrochronologisch en ^{14}C onderzoek maakte het uiteindelijk mogelijk de bijzondere kapconstructie van Nieuwe Rijn 60 te dateren. In dit soort gevallen kunnen de dateringswetenschappen elkaar versterken. Zinvol is dan ook om van het dendrochronologische laboratorium ook de onzekere dateringen te krijgen. Hierdoor kan de globale datering die volgt uit een bouwhistorisch onderzoek in sommige gevallen worden bevestigd. Met een controlerend ^{14}C onderzoek, op basis van een correcte vraagstelling kan dit worden geverifieerd. Het hout van Nieuwe Rijn 60 zal op basis van de combinatie van dendrochronologisch en ^{14}C onderzoek tussen 1404 en 1416 zijn gekapt en kort daarna in de kapconstructie zijn verwerkt.[15]

Verantwoording

Noten

1 Zie voor de data en rapportages van het bouwhistorisch onderzoek van Nieuwe Rijn 60 het dossier in het Bouwhistorisch archief, Erfgoed Leiden en Omstreken.
2 Orsel 2007b.
3 Orsel 2009.
4 Orsel 2007a en Orsel 2009.
5 Orsel 2009.
6 Dendrochronologische monstername door Maarten Enderman van Enderman, bureau voor Bouwhistorie, april 2007 en datering monsters Pressler GMBH, rapportage 5939B, d.d. 24-04-2007.
7 Dendrochronologische monsters zijn genomen van de onderste dekbalk (5939B 01 A), de onderste spantbenen (5939B 02 A en 5939 03 A), de onderste flieringen (5939B 04 A en 5939 05 A), de onderste korbeels (5939B 07 A en 5939 10 A), de onderste windschoren (5939B 08 A , 5939B 11 A en 5939 12 A) en het bovenste spantbeen (5939B 09 A).
8 Orsel 2009 en Orsel 2018.
9 Orsel 2009.
10 Enderman 2016a, p. 75, Enderman 2016b, p. 48-49 en 63 en De Vries 2003. De Vries geeft aan dat in België oudere voorbeelden zijn, zoals de kappen van de middelste beuk van het St. Janshospitaal in Brugge uit 1234 ± 6 jr (d.) en van de ziekenzaal van het Bijloke hospitaal in Gent uit 1251-1255 (d.) en dat daar waarschijnlijk de oorsprong gezocht moet worden.
11 De Vries 2000.
12 Orsel 2012.

13 Dendrochronologische onderzoek kon niet plaats vinden, omdat de ringmuur geen contemporain hout bevat.
14 Voor het dateringsonderzoek is samengewerkt met het team van het International Mortar Dating Project; Ringbom 2006.
15 Het ^{14}C onderzoek bewijst ook de bruikbaarheid en nut van de Leidse baksteen referentietabellen, Orsel 2007b. Bovendien bevestigd het ^{14}C onderzoek gegevens in de referentietabellen waardoor deze aan betrouwbaarheid winnen.

Literatuur

Enderman, M., 'Bossche huizen uit de tijd van Bosch', in: *De stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief*, 's-Hertogenbosch 2016a, p. 71-104

Enderman, M.W., 'Structural timber in 15th- and 16th-century town houses in 's-Hertogenbosch (The Netherlands): Recent research on supporting structures', in: *Between Carpentry and Joinery, Wood Finishing Work in European Medieval and Modern Architecture*, Scientia Artis 12, Brussel 2016b, p. 46-65

Orsel, E.D., 'De verbouwing van 1463', in: *Dwars door de stad*, Leiden 2007a, p. 14

Orsel, E.D., 'Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken', in: *Bodemonderzoek in Leiden* 20, Leiden 2007b, p. 9-15

Orsel, E.D., 'The earliest development of roof construction in Leiden (NL)', in: *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009, p. 1113-1120

Orsel, E.D., 'De Burcht in beweging', in: *Ambities in Steen, bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede 2012, p. 67-80

Orsel, E.D., 'Sixteenth-century development from common rafter roofs to ridge purlins in Leiden (NL)', in: *Building Knowledge, Constructing Histories, Proceedings of the Sixth International Congress on Construction History (6ICCH), Brussels, Belgium, 9-13 July*, London 2018, p. 1013-1019

Ringbom, et al, 'The Use of Mortar Dating in Archaeological Studies of Classical and Medieval Structures', in: *Proceedings of The Second International Congress on Construction History*, Cambridge 2006, p. 2613-2633

Vries, D.J. de, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', in: *Bulletin KNOB*, 2000-3, p. 74-84

Vries, D.J. de, `The appearance of trusses in the Low Countries', in: *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, Madrid 2003, p. 2097-2105

Over de auteurs

Edwin D. Orsel is werkzaam bij Erfgoed Leiden en Omstreken en Sanne W.L. Palstra bij Rijksuniversiteit Groningen, Energy and Sustainability Research Institute Groningen, Centrum voor Isotopen Onderzoek.

Gezamenlijk onderzoek naar de oudste geschiedens van de Clemenskerk in Merkelbeek

Geert Oldenmenger

De bouwhistorische verkenning vormt bij menig bouwhistoricus de dagelijkse praktijk, een praktijk waarbij interessante informatiedragers doorgaans grotendeels verborgen blijven achter latere afwerkingen. De dragers komen pas in zicht na vergunningverlening en ontmanteling, wanneer de bouwhistoricus alweer met andere verkenningen bezig is. Zo af en toe komt een substantie in het zicht die zo bijzonder is, dat een bouwhistorische documentatie wordt gevraagd. Dit gebeurde in (Oud) Merkelbeek bij Brunssum. Daar waren het niet gipsplaten, wandbespanningen of ander soortige afwerkingen die jarenlang het zicht op historisch muurwerk onttrokken, maar een heel gebouwencomplex.

Onderwerp van dit artikel vormt de Sint-Clemenskerk, aan de Groeneweg in Oud-Merkelbeek (afb. 1). Dit kleine kerkgebouw bestaat uit een toren, een schip en in het verlengde daarvan een in de achttiende eeuw in baksteen vernieuwd koor.

In 1879 werd de toenmalige parochiekerk omgevormd tot kapel van het klooster dat de Liefdezusters van het Kostbaar Bloed daar stichtten. De zuidgevel van de kerk/kapel verdween daarbij uit het zicht. Tot de sloop van het complex in 2009. De zuidgevel die toen weer tevoorschijn kwam, bleek opgetrokken in natuursteen. Er waren sterke vermoedens dat het hier hergebruikt Romeins bouwmateriaal betrof en dat er sprake was van een (zeer) oude kerkmuur. Een twaalfdeeeuwse oorsprong werd niet uitgesloten, dit op basis van typologische gelijkenis tussen de Clemenskerk en de in 1995 opgegraven Gregoriuskerk van het nabijgelegen Brunssum. Van dat verdwenen kerkgebouw is de oorsprong archeologisch in die tijd gedateerd.[1]

In opdracht van de gemeente Brunssum is eind 2013 een bouwhistorische documentatie van het vlak van de zuidgevel van de kerk verricht. Deze documentatie vond plaats in het kader van een archeologisch onderzoek waarbij in de middengang van het schip een proefsleuf werd aangelegd en op enkele plekken een kijkgat tegen de bouwmuren werden gemaakt (afb. 4 en 5). Deze aanpak maakte het mogelijk om bouwhistorische

1) Clemenskerk met de zuidgevel in beeld. Deze gevel kwam vrij te liggen na sloop van een op het gebouw aansluitend kloostercomplex. *(foto BAAC)*

2) Lagen met Romeinse dakpanfragmenten aangebracht ten behoeve van egalisatie of afdekking. *(foto BAAC)*

en archeologische expertise in het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kerk samen te brengen.[2]

Bouwhistorische (deel)documentatie zuidgevel

De bouwhistorische werkzaamheden vingen aan met het ontpleisteren van delen van de muur. Voorzichtigheid was daarbij geboden om geen schade toe te brengen aan de (kalk)steen. Al vrij snel bleek al het kalksteen in het muurvlak sloopmateriaal te zijn dat bij de bouw van de kerk opnieuw was gebruikt. Van een regelmaat in blokvorm of blokhoogte bleek in het geheel geen sprake. Mede daardoor kon worden uitgesloten dat het materiaal ten behoeve van de bouw van de kerk uit een groeve was gedolven. Hoewel de efficiëntie van middeleeuws steentransport niet moet worden onderschat, ligt het voor de hand dat de steen uit de directe omgeving van Merkelbeek is gehaald. Tijdens de bouwhistorische documentatie van het muurvlak zijn fragmenten van hergebruikte dakpannen uit de Romeinse tijd aangetroffen (afb. 2). Dit maakt het waarschijnlijk dat deze pannen, en ook de kalksteenbrokken, van een Romeins bouwwerk afkomstig zijn. Bekend is dat er in de omgeving van (Oud) Merkelbeek verschillende Romeinse villa's hebben gestaan.[3]

Naast kalksteen zijn er in het muurvlak ook stukken kolenzandsteen en ijzeroersteen gebruikt.

3) Hergebruikte natuursteen met een herontdekte vensteropening.

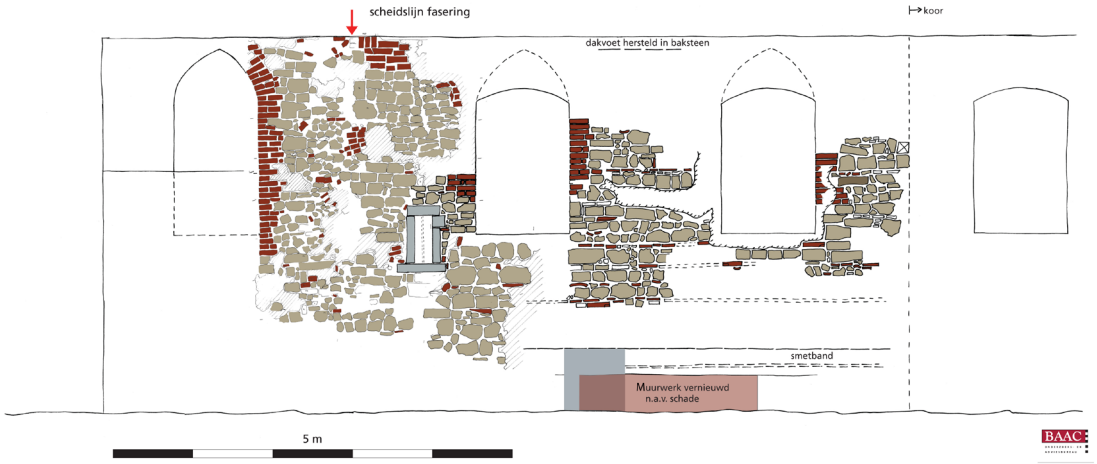

4) Documentatietekening van gedeelten van de muur waarin bouwsporen zijn aangetroffen. Helaas geen spoor van middeleeuwse vensters, wel een vergrotingsfase aangegeven met pijl. *(afbeelding BAAC)*

Ruimten tussen de stukken natuursteen zijn onder andere opgevuld met vuursteen en keien. Enkele veldkeien zijn kort boven het maaiveld aangetroffen. Hier zijn in latere tijd enkele ventilatieopeningen in de muur aangebracht. Ter plaatse kon worden vastgesteld dat in het binnenwerk van de circa 75 centimeter dikke muur onder andere ook veldkeien zijn gebruikt.

Bouwfase in de zuidgevel, het schip vergroot

De documentatie van het gevelvlak heeft geleid tot een documentatietekening (afb. 4). Daarin zijn verschillende bouwsporen te ontwaren. Meest interessant is dat in het gevelvlak een tweedeling is aangetoond, waarvan verondersteld wordt dat het om een faseverschil gaat. De verticale bouwnaad tussen beide delen bevindt zich ongeveer te midden van het eerste en tweede venster vanaf de voorzijde van de kerk. Het schip zou dus op een bepaald moment met de helft zijn vergroot, van twee naar drie venstertraveeën.[4]

In het verondersteld oudste rechterdeel van de muur zijn in het vlak hergebruikte 'Romeinse' dakpanstukken in lijnen te onderscheiden (afb. 2). Het linkerdeel van de muur heeft die dakpanfragmenten niet. Intrigerend is overigens de vraag of de banden een constructief doel hebben gehad of een visuele opluistering zijn. Dat laatste

5) Ondiepe fundering van het kerkgebouw met aansluiting van schip (links) op koor.

6) De sleuf ten behoeve van archeologie in het smalle gebouw. *(foto BAAC)*

7) Funderingen onder de vloer in het schip werpen een nieuw licht op de bouwgeschiedenis, met name van de westgevel en de toren. *(foto BAAC)*

is moeilijk voor te stellen, de afstand tussen de lagen varieert sterk en bovendien komen verspreid in het vlak ook stukken pan voor. De documentatietekening maakt wel duidelijk dat het daar is toegepast om verschil in hoogte van naast elkaar geplaatste brokken kalksteen te compenseren. Hiermee is een belangrijke karakteristiek van het oudste metselwerk genoemd. De bouwers hebben hun best gedaan om ondanks de onregelmatige vorm van de stenen, zo goed mogelijk in lagen te werken door waar nodig met brokstukken opnieuw uit te vlakken. Bij de veronderstelde vergroting is dat niet of in veel mindere mate het geval.

Dat er in de muur verschillende soorten natuursteen en Romeinse pannen zijn gecombineerd, maakt het aannemelijk dat het gebouw oorspronkelijk met een afwerklaag (van leem?) afgewerkt is geweest. De oudste leemafwerking die op het muurvlak werd aangetroffen, liep door op de zuidmuur van het kort in de achttiende eeuw in baksteen vernieuwde koor en kan dus niet van vóór die tijd zijn (afb. 8, fase 4).

Sporen van oorspronkelijke, kleine vensteropeningen zijn niet aangetroffen, behoudens een klein en aantoonbaar secundair venster in hergebruikte hardsteen (afb. 3). Sporen van oorspronkelijke vensters zijn vermoedelijk geheel weggeslagen op het moment dat in 1858 de huidige grote spitsboogvensters werden gerealiseerd, of al bij eerdere vernieuwing en vergroting van vensters. Uiteraard is dat spijtig, omdat vensteropeningen doorgaans aanknopingspunten bieden voor datering van metselwerk. De datering van een muur opgetrokken uit hergebruikt materiaal is hoe dan ook een grote opgave voor de bouwhistorie. In de zoektocht naar referenties loopt je

er als onderzoeker steeds tegenaan dat dateringen vrijwel nooit scherp zijn en de aandrang bestaat om aan dit soort gebouwen een hoge ouderdom toe te kennen zonder concrete aanwijzingen, een verleiding die niet iedereen heeft kunnen weerstaan. Het bouwhistorisch onderzoek heeft geresulteerd in een verondersteld faseverschil, maar datering van de muurdelen is niet te geven. Gelukkig volgde op de bouwhistorische documentatie een archeologisch onderzoek.

De oorspronkelijke westgevel

Bij het aanleggen en verdiepen van de proefsleuf in de middengang van het schip (afb. 6) kwam al spoedig een deel van een gemetseld fundament van een verdwenen muur in het zicht (afb. 7). De opbouw bleek vergelijkbaar met het opgaande werk van de zuidgevel van het gebouw: metselwerk met vooral veel hergebruikte kalksteenbrokken. Ervan uitgaande dat dit fundament zich in zuidelijke richting verder uitstrekt, resulteerde dit in de vaststelling dat het fundamentdeel perfect uitlijnt op de bouwnaad in de zuidgevel (afb. 8, reconstructie fase 1/2 en afb. 11). Er bestond dan ook geen twijfel dat we hier te maken hadden met het fundament van een gesloopte westgevel uit de vroegste steenbouwfase. Bouwhistorie en archeologie hebben hier aangetoond dat het schip van de kerk op een zeker moment in westelijke richting is vergroot. Ervan uitgaande dat de breedte van het schip ongewijzigd is gebleven, heeft het oorspronkelijke schip binnen een oppervlak hebben gehad van ruim 40 vierkante meter. Het fundament van de verdwenen westgevel bleek dateerbaar, niet op basis van het bouwmateriaal of de constructie, maar vanwege de vondst van een aantal vloerniveaus (en resten

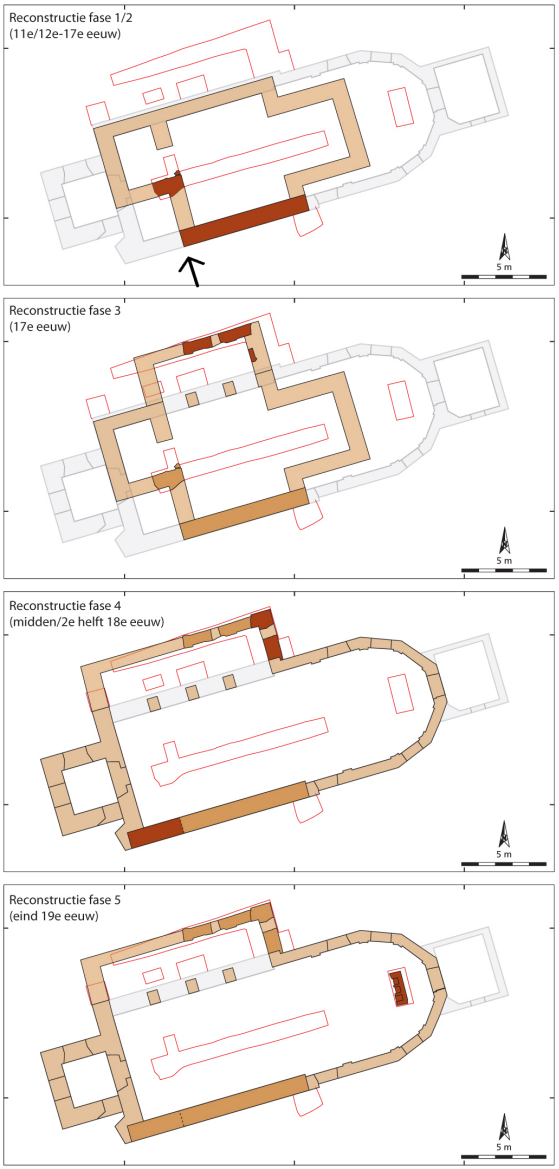

8) Faseringskaart op basis van gecombineerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, de pijl markeert de bouwfase die zowel bouwhistorisch werd waargenomen en die later archeologisch werd bevestigd met de vondst van fundamenten van de oude westgevel die (inclusief westtoren) moest wijken ten behoeve van de vergroting van het gebouw. *(afbeelding BAAC)*

van leemvloeren) die aan de oostzijde tegen dit muurrestant zijn aangebracht. Er zijn twee opeenvolgende niveaus met leemvloeren aangetroffen, van elkaar gescheiden door een ophogingslaag van 15-25 centimeter dikte. Deze vloerniveaus maakten het zelfs mogelijk om de sloop van de westgevel, en dus de vergroting van het schip, in de tijd te plaatsen.
De oudste aangetroffen leemvloer is aangebracht op de natuurlijke ondergrond (het vloerniveau is dus oorspronkelijk, ook als de leemvloer zelf eens is vernieuwd) en loopt tegen het restant van de gesloopte westgevel. Dit toont aan dat de westgevel bestond op het moment dat de vloer werd gemaakt. In de natuurlijke ondergrond werd door de archeologen een intacte grafkuil aangetroffen.

9) Na het onderzoek is de gevel opnieuw bepleisterd, waarbij een strook natuursteen van de oudste fase is vrijgehouden (hier is een glazen plaat voor gezet).
(foto BAAC)

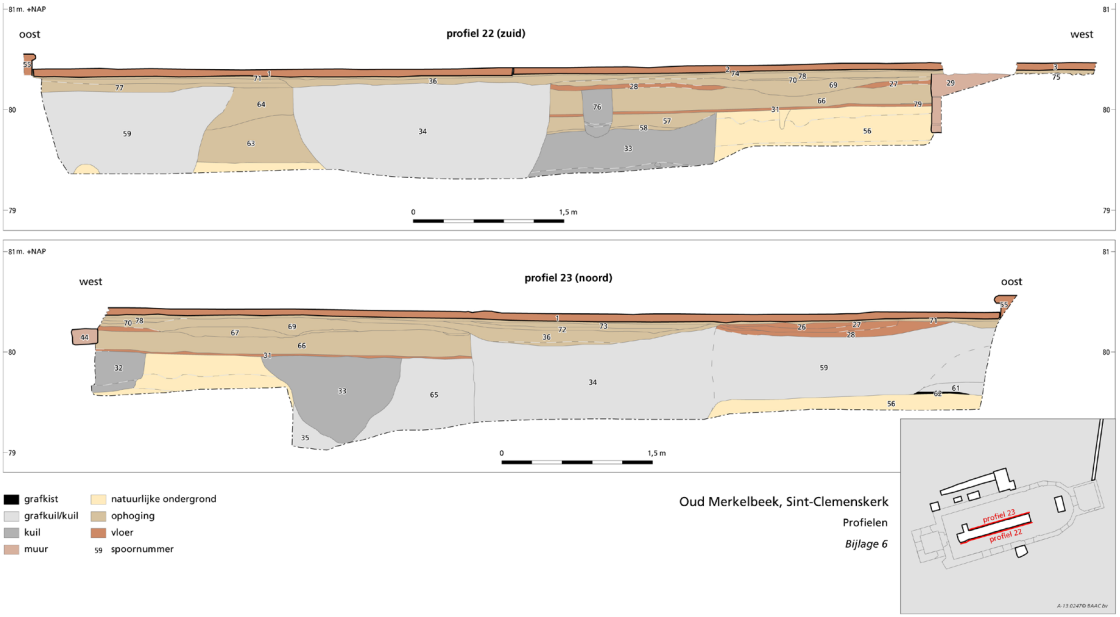

10) Profieltekening met daarin de verschillende vloeren.
(afbeelding BAAC)

Daarover zijn op het oudste vloerniveau delen van een leemvloer waargenomen. De vloer was ter plaatse van de grafkuil ingebroken (microscopisch slijpplatenonderzoek in het laboratorium maakte dit aannemelijk) en hersteld. De vloer moet dus van na de graflegging zijn. In de grafkuil waren menselijke botten aanwezig. Eén van de wervels is gebruikt voor C14 onderzoek. Dit heeft geresulteerd in een datering van het graf tussen 1030 en 1189. In aanvulling daarop werd in de kuil een scherfvondst gedaan. Een scherfvondst in het graf bleek uit de periode 1125-1200 te dateren. Hieruit is aannemelijk te maken dat de grafkuil tussen 1125 en 1189 werd gegraven en dat deze (later) is afgedekt door een leemvloer op een ouder vloerniveau (afb. 10).
Fragmenten houtskool op het oudste vloerniveau zijn ook aan koolstofdatering onderworpen. Dit resulteerde in een vroegste datering tussen 951 en 1033. Een aanvullende aardewerkvondst dateerde tussen 1050 en 1250. De combinatie met de gegevens uit de grafvondst, maakt een elfde-eeuwse oorsprong van de stenen Clemenskerk meer dan waarschijnlijk.

Vergroting van het schip

Nu rest nog de vraag wanneer de westgevel werd gesloopt en vergroting van het schip volgde. Ook hier biedt archeologisch onderzoek van de vloeren en de vloerniveaus soelaas. De jongste in een pakket van drie aangetroffen leemvloeren (op het tweede niveau), is tegen de gesloopte westgevel aangezet (afb. 10). Dit betekent dat de westgevel nog bestond op het moment dat de vloer werd aangebracht. De vloer bleek aan de hand van de vondst van een munt, niet van vóór de vroege zeventiende eeuw te kunnen dateren. Met andere woorden: de uitbreiding moet dus van die tijd of later zijn.
Vanaf de zeventiende eeuw betreden we een tijd waarin geschreven bronnen licht over de bouwgeschiedenis laten schijnen. Zo is uit historische bronnen is bekend dat in 1719 de toren van de kerk op instorten stond.[5] De huidige toren draagt jaartalankers 1746. Tijdens het archeologisch onderzoek werd aansluitend op het fundament van de gesloopte westgevel het fundament aangetroffen van een daarop aansluitende kerktoren. Wij gaan er vanuit dat dit de toren was die in 1719 op instorten stond. Dit alles wijst er op dat het kerkgebouw tussen 1719 en 1746 werd vergroot en dat daarbij bouwmateriaal (opnieuw) is hergebruikt. Dit materiaal zal afkomstig zijn geweest van de westgevel en de kerktoren. Het vloeroppervlak van het schip werd vergroot van ruim 40 tot ongeveer 60 vierkante meter.

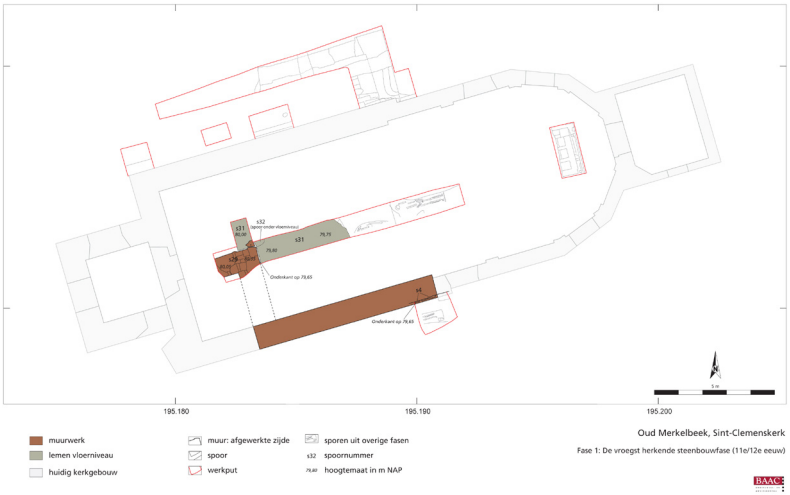

11) Afbeelding met archeologische resten van de vroegere westgevel en markering van de bouwhistorisch aangetoonde bouwnaad in de zuidgevel. *(afbeelding BAAC)*

Conclusie

In dit onderzoek bleek archeologie een onmisbare aanvulling op het bouwhistorische onderzoek. Niet zozeer in de faseringsgeschiedenis maar in de datering van twee waargenomen bouwfasen. De archeoloog beschikt over een veel groter arsenaal aan dateringsmethoden en technieken: determinatie van munt- en keramiekvondsten bleek evenals C14-onderzoek onontbeerlijk. De meerwaarde van het bouwhistorische onderzoek voor de archeologen bestond er vooral in dat de bouwhypothese kon worden gestaafd en dat er gezamenlijk gewerkt kon worden aan onderbouwing van hypotheses.
Belangrijkste uitkomst van het onderzoek is dat de Clemenskerk fundamenten en opgaand werk heeft dat teruggaat tot in de elfde eeuw en dat het schip van de kerk pas in de loop van de achttiende eeuw in de lengterichting werd vergroot. Daarnaast kon archeologisch worden aangetoond dat de Clemenskerk in eerste aanleg al een toren kreeg. Dat is vooral interessant omdat de opgegraven kerk in het nabij gelegen Brunssum pas in een later stadium van een toren werd voorzien.
Na afronding van het bouwhistorische en archeologische onderzoek is er buiten tegen de zuidgevel een conserverende pleisterlaag aangebracht. Over de hoogte van de gevel geeft één venster in deze pleisterlaag nog zicht op het oudste metselwerk, afgeschermd met een glazen plaat (afb. 9). Bezoek aan de kerk is zeer de moeite waard, mede ook vanwege de recent gerestaureerde interieurschilderingen van de hand van Dom Romanus Jacobs (1901).

Verantwoording

Noten

1 Stoepker 2015.
2 BAAC-rapportage A-13.0247.
3 Spanjer & Vanderhoeven 2012.
4 Indeling op basis van huidige vensters. Informatie over de oorspronkelijke vensters in de gevel kon in het buitenvlak niet worden afgeleid.
5 Jacobs 2001.

Literatuur

Spanjer, M. en T. Vanderhoeven, *Een weg door de löss. Archeologisch inventariserend veldonderzoek in het voorkeurstracé van de buitenring Parkstad Limburg*, 's-Hertogenbosch 2012 (Arcadisrapport)
Stoepker, H., *Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse parochiekerk van Brunssum (Limburg)* (Archeocoach Studies 6), Wijlre 2015
Kimenai, P. en anderen, *De Sint-Clemenskerk. Multidisciplinair onderzoek naar de geschiedenis van de middeleeuwse parochiekerk in Oud-Merkelbeek*. BAAC-rapport A-13.0247, 2016
Jacobs, A.P.J. en anderen, *Tussen bonte volksdevotie en sobere contemplatie: Carmelietenklooster Merkelbeek Brunssum*, Roermond 2001

Over de auteur

Geert Oldenmenger studeerde bouwkunde en kunstgeschiedenis, werd bij de bouwhistorische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch opgeleid tot bouwhistoricus en is sinds 2001 werkzaam bij BAAC, Bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie.

Sporen van een stoomtram

Patrick Bosman

Van het stoomtramnetwerk van de Hollandsche IJzeren Stoomtram Maatschappij (H.IJ.S.M.) is het voormalige kopstation uit 1886 aan het eind van de Anna Paulownastraat, vlak bij het Vredespaleis, het meest herkenbare restant (afb. 1). Hoewel het sinds de opheffing van de lijn in gebruik is als woonhuis en later werd uitgebreid met een kerkzaal is het niet moeilijk om in het pand met zijn chaletkap nog het stationsgebouw te herkennen dat het ooit was. Ogenschijnlijk lijkt er verder niets te herinneren aan het doodlopende lijntje dat tussen de Conradkade en Anna Paulownastraat liep. Zelfs het tracé van de lijn is geheel verdwenen. Anders dan bij de opheffing van een elektrische tramlijn, waarbij de bevestigingspunten van de bovenleiding soms achterbleven in de gevels, laat een stoomtram weinig sporen na. Toch zijn bij een aantal huizen langs de route bouwsporen te vinden die wijzen op het bestaan van een tramlijn.

Vanaf het station aan de Anna Paulownastraat kon men per stoomtram naar het Kürhaus in Scheveningen of naar station Den Haag Hollands Spoor reizen. De lijn liep vanaf het kopstation in westelijke richting en ter hoogte van de Conradkade boog deze af naar het noorden en zuiden (afb. 2). Langs de lijn waren meerdere haltes en bij de Conradkade stond een goederenkantoor annex wachtgebouwtje. De tramlijn werd in 1886 aangelegd en in juni van dat jaar in gebruik genomen[1], net voor de ontwikkeling van de wijk Duinoord aan het eind van de negentiende eeuw.

1) Het voormalig tramstation aan het einde van de Anna Paulownastraat is gebouwd in 1886. Na enkele aanpassingen en een uitbreiding in 1925 doet het pand dienst als kerk.
(foto P.J. Bosman)

Duinoord

Het tracé werd al vrij snel na de aanleg ingebouwd. Aan de zuidzijde verrezen vanaf 1890 huizen langs de Laan van Meerdervoort die met hun diepe achtertuin grensden aan de tramlijn. De wijk Duinoord ten noorden van de lijn werd vanaf 1892 bebouwd.[2] De eerste plannen voor de wijk van bankier D.F. Scheurleer hadden langs de zuidrand een straat parallel aan het spoor. De huizen aan deze straat zouden een klein voortuintje krijgen en door een rij bomen zou de stoomtram enigszins aan het zicht worden onttrokken. Het plan werd op 3 november 1891 vrijwel ongewijzigd goedgekeurd.[3] In maart 1892 diende de N.V. Haagsche Bouwgrondmaatschappij Duinoord,

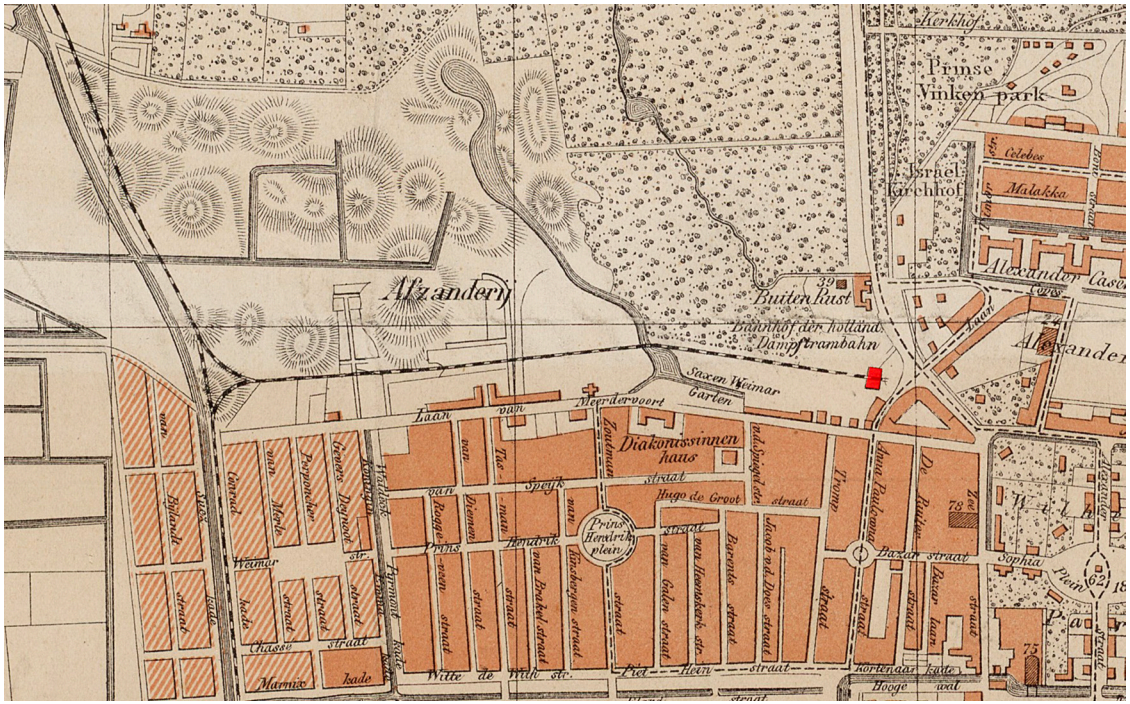

2) De stoomtrambaan op een kaart van J. Lobatto uit 1891, net voor de aanleg van de wijk Duinoord met in rood het tramstation aan de Anna Paulownastraat. Aan de noordzijde van de Laan van Meerdervoort zijn de eerste huizen al zichtbaar. *(herkomst Haags Gemeentearchief)*

die verantwoordelijk was voor de ontwikkeling, het definitieve voorstel in naar ontwerp van J.G. Mühlenfeld.[4] Hierin werd voorgesteld om langs de zuidrand geen straat aan te leggen, maar een huizenrij die met de achterkant grenst aan de tramlijn. Dat de huizen langs de Laan van Meerdervoort ook al met de achterzijde naar de tramlijn gericht waren, was waarschijnlijk de belangrijkste reden voor dit voorstel. De nieuwe huizen stonden wel veel korter op de trambaan, zodat de stankoverlast vermoedelijk groter was. Het zal ook een reden zijn geweest om juist hier een eenvoudiger huizentype te bouwen met boven- en beneden-woningen. De bestaande tramlijn liep na de aanleg van Duinoord tot aan de Conradkade grotendeels dwars door de bouwblokken tussen de Laan van Meerdervoort en de Obrechtstraat (afb. 3). Waar de stoomtram straten kruiste werden hoekpanden opgetrokken waarvan de zijgevels direct grensden aan het tracé van de tram. In de een drietal gevallen aan de Waldeck Pyrmontkade en Reinkenstraat werden de hoeken afgeschuind en verbijzonderd met erkers en balkons.

Opheffing van de stoomtram

In de jaren tien van de twintigste eeuw werd in Den Haag een vlucht gemaakt met de uitbreiding van het elektrisch tramnetwerk door de Haagsche Tramweg Maatschappij (HTM). Lijn 3 werd net ten zuiden van de stoomtramlijn aangelegd en liep

3) De Waldeck Pyrmontkade gezien vanaf de Laan van Meerdervoort rond 1905. Rechts Waldeck Pyrmontkade 886-890. Tegen de zijgevel is het bord te zien van de halte en links een bord dat waarschuwt voor de kruisende stoomtram. De stoomtram kruiste hier de aan het begin van de twintigste eeuw aangelegde elektrische tram. *(herkomst Haags Gemeentearchief)*

over de Laan van Meerdervoort en kruiste de stoomtram op de Waldeck Pyrmontkade (afb. 3). De opkomst van de elektrische tram betekende het einde van de inmiddels verouderde stoomtram. De exploitatie van de lijn werd uiteindelijk op 7 december 1915 gestaakt waarna de grond waar de doodlopende lijn naar de Anna Paulownastraat op lag werd verkocht aan de N.V. Bouwmaatschappij Stadhouderslaan.[5] Na sloop van het spoor werd de vrijkomende grond voor een groot deel bij de aangrenzende woonhuizen aan de Obrechtstraat getrokken waardoor de benedenhuizen hier een achtertuintje kregen. Het gedeelte achter het Gymnasium Haganum werd door de gemeente aangekocht voor de uitbreiding van het schoolterrein voor een fietsenberging en een schooltuin.[6]

Een nieuwe invulling voor het spoor

Aan de hand van de kadastrale percelen is de ligging van de verdwenen tramlijn nog steeds te herleiden. Met name de bochten en het plein aan het eind bij de Conradkade zijn nog goed herkenbaar door het ronde verloop van de perceelsgrenzen (afb. 4). Ter hoogte van de Tasmanstraat, Waldeck Pyrmontkade en Koningin Emmakade

4) De kadastrale perceelsgrenzen tonen nog altijd de bochten van de tramlijn ter hoogte van de Conradkade. Na de opheffing van de lijn werd het plein in een tijdspanne van twintig jaar bebouwd. De verschillende kleuren tonen de globale fasering van de bebouwing na opheffing van de tramlijn.
(herkomst webGIS Gemeente Den Haag, bewerkt door de auteur)

5) Waldeck Pyrmontkade, hoek Obrechtstraat. Het derde pand vormde oorspronkelijk de pendant van het hoekpand en had eveneens een afgeschuinde hoek (vergelijk afb. 3). Toen in 1917 de panden rechts van het blok werden gebouwd werd de gevel aangepast.
(foto P.J. Bosman)

6) De lijst van Waldeck Pyrmontkade 886 is in stijl aangeheeld. Met de consoles kwam men niet geheel goed uit omdat de bestaande consoles bleven zitten. Ook het metselmozaïek is niet doorgezet in het nieuwere deel.
(foto P.J. Bosman)

werden de gaten in de gevelwanden in de jaren na de opheffing van de tramlijn ingevuld met nieuwbouw. Op de kop bij de Conradkade werd het plein, waar tot dan toe enkel een goederenkantoor annex wachthuisje stond, langzaamaan volgebouwd. De tramlijn langs de Conradkade bleef behouden en werd geschikt gemaakt voor de elektrische tram van de HTM. Hierdoor grenst een deel van de huizen aan de Obrechtstraat nog steeds met de achterzijde aan het spoor.
De nieuwe bebouwing verraadt door de afwijkende architectuur nog altijd de ligging van de spoorlijn. In het geval van Tasmanstraat 202-208 werd de gevelwand pas in 1923 gesloten door twee woon-winkelhuizen in de stijl van de Nieuwe Haagse School. Een aantal kavels aan de Reinkenstraat werd pas in de jaren dertig bebouwd. Deze panden wijken sterk af van de negentiende-eeuwse neostijlen die de wijk Duinoord domineren. Dat geldt met name voor het grote appartementencomplex dat in 1930 werd gebouwd.

Aanpassingen aan de bestaande bebouwing

Vermoedelijk herkennen weinig mensen tegenwoordig nog het oude stoomtramtracé. Dat ook enkele bestaande huizen ter weerszijden van het

spoor werden aangepast zal de meeste voorbijgangers dan ook niet opvallen. Een aantal van deze huizen had namelijk oorspronkelijk een afgeschuinde hoek en vensters in de zijgevel die uitkeken op het tracé van de stoomtram. Bij Waldeck Pyrmontkade 886 is de schuine hoek bij de nieuwbouw van de buurpanden afgebroken om een doorlopende rooilijn met de nieuwe buurpanden mogelijk te maken (afb. 5). Voorheen vormde dit huis de pendant van het huis op de hoek met de Obrechtstraat dat nog steeds een afgeschuinde hoek heeft. De voorgevel van het huis werd in stijl aangeheeld. De vreemde positie van het balkon, dat zich niet in het midden, in een risaliet of boven de entree bevindt, verraadt dat deze vensteras niet oorspronkelijk is. Ook de aangeheelde plint en het iets afwijkende metselwerk duiden op een verschil in bouwtijd met de rest van de gevel. Met de verdeling van de consoles onder de kroonlijst kwam men niet geheel goed uit omdat men de bestaande consoles ongemoeid liet (afb. 6). Ook het metselmozaïek is niet doorgezet in het nieuwe deel. Het toont de wat onbeholpen wijze waarop de wijziging is uitgevoerd. Er is voor zover bekend geen vergunning verleend voor deze wijziging. Uit de bouwstaten

7) De kop van de Reinkenstraat vanaf de Laan van Meerdervoort aan het begin van de twintigste eeuw. Aan beide zijden stond een pand met een forse hoek-erker over twee verdiepingen.
(herkomst Haags Gemeentearchief)

die werden gebruikt bij de uitvoering blijkt dat bij de bouw van de buurpanden eerst de schuine hoek werd aangepast in overleg met de bouwinspecteur.[7]

Aan de Reinkenstraat was de aanpak niet anders. Beide zijden van de straat werden oorspronkelijk langs het spoor afgesloten door een hoekpand met een forse hoekerker over twee verdiepingen bekroond met een hoge torenachtige kap, de huidige nummers 57-59 en 26-28 (afb. 7). Aan beide zijden werden de hoekpanden gehandhaafd en ingebouwd in de doorgetrokken gevelwand. Doordat de schuine hoeken ook hier kwamen te vervallen en de zijgevels werden ingebouwd moesten de voorgevels worden aangepast. In het metselwerk van het pand aan de oneven zijde zijn met moeite de sporen van een aanpassing te herleiden (afb. 8). Dit pand wisselde samen met nummer 61-63 vlak voor de uitbreiding van de gevelwand in 1917 van eigenaar. De nieuwe eigenaar liet het pand naar plannen van de bouwkundige H.J. Mojet verbouwen. Van deze verbouwing is wel een vergunning bekend, vermoedelijk omdat men niet alleen de hoek aanpaste, maar ook een winkelpui aanbracht en in samenhang daarmee de plattegrond aanpaste (afb. 9).[8]
In het vernieuwde, twee vensterassen brede geveldeel ontbreken de consoles en het metselmozaïek onder de afsluitende lijst. Bovendien doet de erker op de verdieping sober aan in verhouding tot de oorspronkelijke rijk versierde hoekerker. De kap van dit pand bleef vreemd genoeg ongewijzigd: hier is nog altijd de afgeschuinde hoek zichtbaar. Ook het zijdakvlak werd ongemoeid gelaten, al verdween de gemetselde topgevel aan deze zijde wel. Blijkbaar vond men

8) Reinkenstraat 57-59 na de aanpassing van de voorgevel in 1917. De twee rechter vensterassen zijn toen gemaakt en pand kreeg toen tevens een nieuwe winkelpui. Met name aan de afgeschuinde hoek in de kap is te zien dat ook dit pand oorspronkelijk een hoekpand was.
(foto P.J. Bosman)

het niet de moeite om de kap aan te passen voor de beperkte ruimtewinst die dat opleverde.
Het pand aan de overzijde, Reinkenstraat 26-28, werd in twee fases aangepast (afb. 10). In eerste instantie werd rond 1917 de hoekerker afgebroken en de voor- en zijgevel aangeheeld. Hiervan zijn geen vergunningsstukken bekend. Mogelijk is dus ook hier de aanpassing in overleg met de bouwinspecteur tot stand gekomen. In dit geval werd de kap wel aangepast en werd er eveneens een nieuwe erker aan de voorgevel toegevoegd. Door-

9) Gedeelte van de Reinkenstraat 53 t/m 59 uit 1917 naar ontwerp van H.J. Mojet. *(herkomst Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling)*

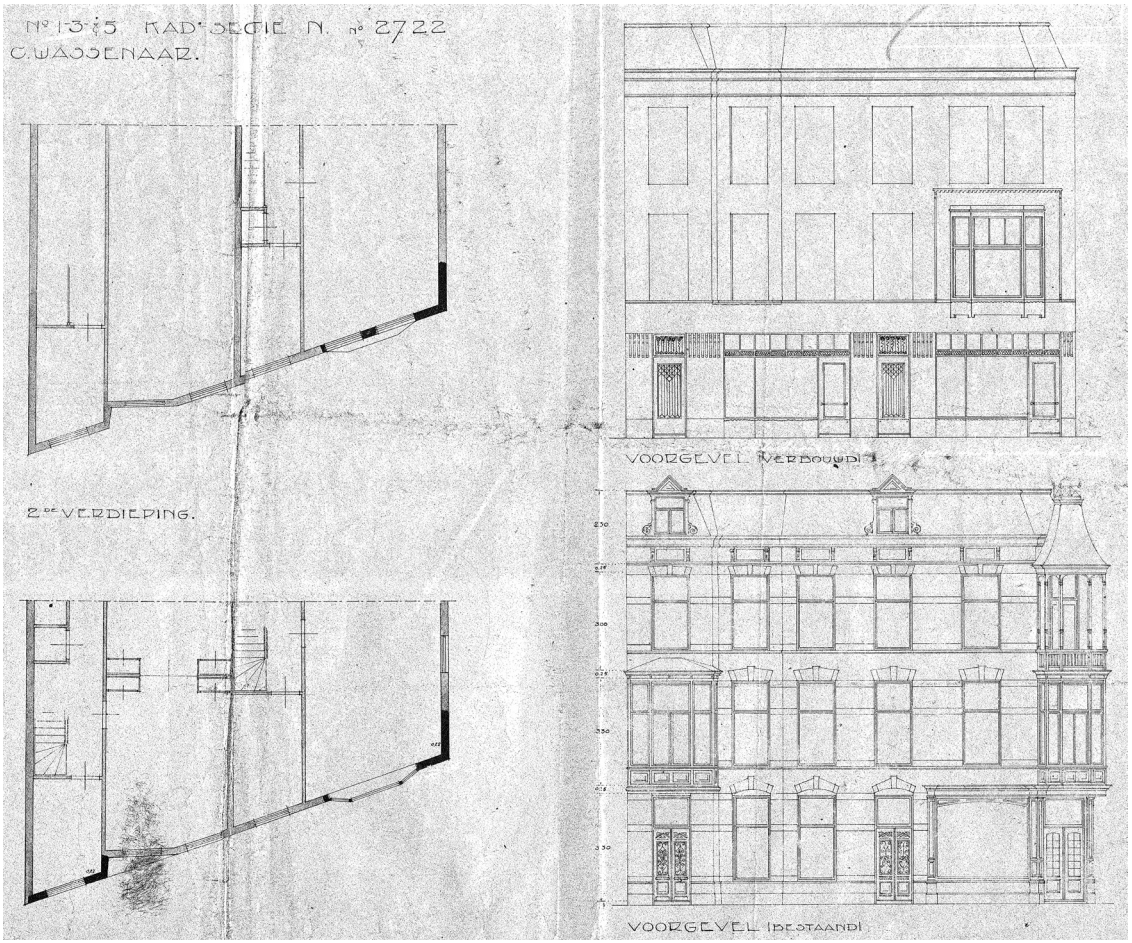

dat een schegvormig onbebouwd stuk grond links van het pand ook tot het perceel behoorde bleef de zijgevel nog vrij staan toen in 1918 een nieuwe rij woon-winkelhuizen verrees links van het pand.[9] Pas in 1922 werd dit smalle gat in de gevelwand ingevuld met een uitbreiding ten behoeve van bergruimte voor de winkel van Reinkenstraat 26-28. Het ontwerp werd door de eigenaar zelf, de bouwkundige W.J. van Goch, geleverd.[10] Alleen het smalste achterste deel van de scheg bleef als lichthof onbebouwd. Doordat de aanpassingen vrij kort op elkaar zijn uitgevoerd is alleen aan een heel licht nuanceverschil in het metselwerk een bouwfasering te zien.

Muurreclames

De zijgevels van de panden langs het spoor werden, vanwege de zichtbaarheid, vaak gebruikt om geschilderde reclames op aan te brengen (afb. 3). Mogelijk zijn daar bij de nu ingebouwde panden nog restanten van verborgen. De reclames op het pand Tasmanstraat 145-147 bleven dat lot bespaard. Ter hoogte van dit pand was een tramhalte, wat de gevel uitermate geschikt maakte voor muurreclames. In tegenstelling tot de voorgaande panden is deze zijgevel sinds de opheffing van de stoomtram in het zicht gebleven omwille van een toegang tot het schoolplein van het Gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort. Tussen 2009 en 2012 is een aantal van de reclames op deze gevel gerestaureerd (afb. 11). Het doet daarmee herinneren aan de tijd dat de nu zo rustige Tasmanstraat een stopplaats was waar reizigers dagelijks in en uit de stoomtram stapten.

10) Aan de voorgevel van Reinkenstraat 26-28 is nauwelijks te zien dat de gevel bestaat uit drie bouwfases: 1894 (rechts van de erker), 1917 (de erker en een deel van het metselwerk links hiervan) en 1922 (de linker travee). *(foto P.J. Bosman)*

Verantwoording

Noten

1 *Algemeen Handelsblad* d.d. 28 mei 1886.
2 Koning Gans 1999, p. 8-9.
3 Haags Gemeentearchief, *Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005*, Handelingen (1891), p. 150.
4 Haagsche Courant d.d. 14 april 1892.
5 Haagsche Courant d.d. 6 december 1915.
6 Haags Gemeentearchief, *Verslagen en handelingen van de gemeenteraad 1851-2005*, Verzamelingen (1916), no. 355. Tot een directe uitvoering

11) Op de zijgevel van Tasmanstraat 145-147 zijn nog de restanten zichtbaar van muurreclames. Het pand bevond zich pal naast een tramhalte wat de zijgevel ideaal maakte voor dergelijke geschilderde reclame-uitingen.
(foto D. Valentijn)

van de plannen kwam het niet. Uiteindelijk is de schooltuin pas in 1920 gerealiseerd.
7 Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, bouwdossiers, no. 00756.
8 Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, bouwdossiers, no. 01205.
9 Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, bouwdossiers, no. 00844.
10 Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, bouwdossiers, no. 00852.

Literatuur

Koning Gans, Wim de, *Duinoord en Zorgvliet in oude foto's, 1895-1955*, Den Haag 1999

Over de auteur

Patrick Bosman is werkzaam als bouwhistoricus en adviseur monumentenzorg bij de gemeente Den Haag.

(Stop)contact

Soms komen we in panden ‘handtekeningen’ tegen van een trotse stukadoor, timmerman, decoratieschilder of behanger. Zeker wanneer daar een datum bij staat is zoiets een leuke vondst, al komt het voor dat er zoveel krabbels door elkaar staan dat het niet meer duidelijk is wie wanneer en wat heeft uitgevoerd.
In het pand Spui 167 in Den Haag kwam in een ogenschijnlijk oninteressant vertrek achter een schrootjesbetimmering ook een tekst tevoorschijn. Dit keer was het niet een krabbel van een trotse vakman, maar een tekst die om praktische redenen is aangebracht: ‘Geachte Mijnheer Knaap, Wilt u s.v.p. stukjes lat onder den buis slaan voor den stopcontacten’. De elektricien die ergens in de jaren dertig het vertrek heeft voorzien van elektra zal deze instructie opgetekend hebben na het aanbrengen van het leidingwerk. Knaap heeft na dit vriendelijke verzoek zijn taak serieus opgepakt en bij het timmeren van de spanramen de gevraagde latjes onder de buizen aangebracht.

Patrick Bosman

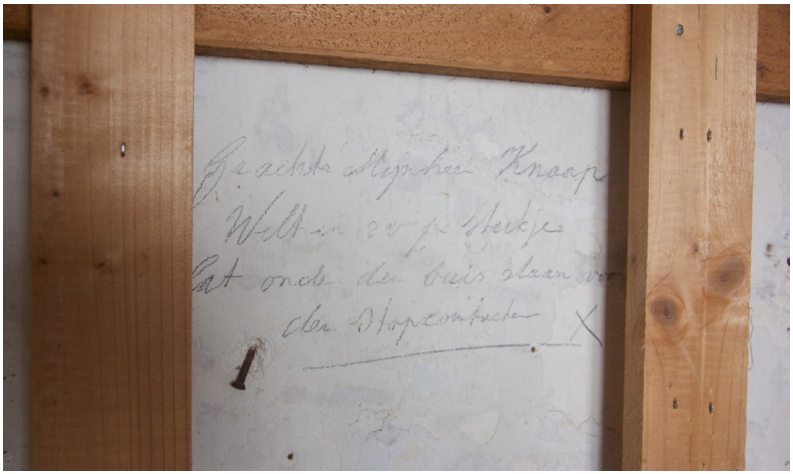

(foto’s P.J. Bosman)

Boekrecensie

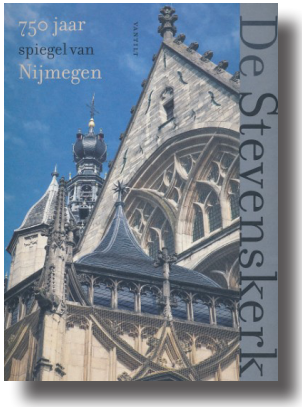

Redactie: H. Peterse, E. Rooker, R. Camps, K. Emmens. Met bijdragen van: P. le Blanc, K. Emmens, L. Gerdessen, R. Glaudemans, M. Haaksman, E. den Hartog, J. Kuys, J. Langeveld, G. Lemmens, A. van de Sande, J. Soentgerath,

De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen, 2017, 314 blz., ISBN 978 94 6004 3451.

Sinds enkele jaren verschijnen er lijvige boeken in groot formaat over belangrijke kerken in Nederland. Deze trend betreft niet alleen het interessante salontafelboek *Kerkinterieurs in Nederland* (2016), maar ook diverse andere uitgaven naar aanleiding van uitgebreide restauraties van kerken. Zo verschenen er publicaties van onder meer de Pieterskerk in Leiden (2012), de Sint-Joriskerk in Amersfoort (2012), de Sint-Eusebiuskerk in Arnhem (2013), de Sint-Maartenskerk te Doorn (2015) en de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch (2017). Dit zijn complexe Geïllustreerde Beschrijvingen 'après la lettre' geworden, die uitblinken door de interdisciplinaire aanpak, waarbij vele onderwerpen zijn uitgewerkt door verschillende deskundige auteurs. Niet alleen zijn de bouwgeschiedenis en het bouwhistorisch onderzoek behandeld, maar is er ook veel aandacht voor bijvoorbeeld de bouwsculptuur. Daarnaast spelen vergelijkende, kunsthistorisch relevante overwegingen een rol en er wordt tevens ingegaan op onderwerpen als kerk- en gebruiksgeschiedenis, inrichting, orgels en niet te vergeten de restauratiegeschiedenis. Deze boekenreeks toont dat de bouwhistorie stevig heeft geworteld in het werk van de monumentenzorg en dat wat de kerken betreft de studie naar de bouwsculptuur daarbij een belangrijke, ondersteunende rol speelt.
Als een van de laatste kloeke banden ligt nu, na bouwhistorisch en ander onderzoek naar aanleiding van de restauratie tussen 2013 en 2015, het boek over de Stevenskerk van Nijmegen op tafel. Opvallend, maar niet onverwacht is dat een aantal auteurs van de boven genoemde uitgaven, als Karel Emmens, Elizabeth den Hartog en Ronald Glaudemans, hier wederom bij betrokken is. Dit deel zet de eerder ontwikkelde lijn van uitgaven voort, maar met een zwaarder accent op het thema bouwhistorie. Voor de bouwhistorie en deels voor de bouwgeschiedenis is bouwhistoricus Karel Emmens verantwoordelijk, voor bijna een derde van de totale tekst. Elizabeth den Hartog heeft als specialist bouwsculpturen eveneens een groot aandeel in het werk en Ronald Glaudemans tekent als bouwhistoricus voor de restauratiegeschiedenis. De inventarisatie van de steenhouwersmerken is verricht door bouwhistoricus Jörg Soentgerath; ook is hij betrokken bij de beschrijving van een monumentaal grafmonument. De diverse overige thema's zijn behandeld door andere experts.
De Nijmeegse Stevenskerk wordt in achttien

hoofdstukken uitvoerig beschreven. Het eerste hoofdstuk behandelt de historische context, waarbij onderzoeker en historicus Jan Kuys het onderwerp 'Ontstaan en de ontwikkeling tot stedelijke parochiekerk' voor zijn rekening neemt. Dezelfde auteur behandelt in latere hoofdstukken het 'kapittel' en 'De veranderende kerkelijke en politieke omstandigheden in de zestiende eeuw'.

De zeven bouwfasen van de kerk worden in chronologische volgorde behandeld: 1. de nieuwe kerk (1254-1272-ca. 1295), 2. de toren (ca. 1290-ca. 1310), 3. de uitbreiding tot kruisbasiliek (ca. 1340-ca. 1360), 4. de hallenkerk (ca. 1390-ca. 1410), 5. een 'kathedraalkoor' (ca. 1410-1456), 6. een nieuw hoogtepunt (ca. 1430-1440), 7. het nieuwe dwarsschip (ca. 1495-1565). Karel Emmens gaat daarbij gedetailleerd in op vele aspecten. De hele bouwgeschiedenis is bij ieder onderwerp voorzien van kleurenfoto's, oude en nieuwe plattegronden, veelal gefaseerd in kleuren, aanzichten, doorsneden en driedimensionale tekeningen. Deze geschiedenis is gebaseerd op bouwsporen en dendrochronologisch onderzoek, de beschrijvingen zijn helder en voor bouwhistorici 'gefundenes Fressen'. Bij vele onderdelen worden beknopte, maar interessante stilistische vergelijkingen gemaakt, zoals de ontwikkeling van de kerk- en torenarchitectuur van romaans/laatromaans naar de vroeggotische stijl (p. 37-41, 47), de ontwikkeling van hallenkerken (p. 71-73), de werkzaamheden en invloed van bouwmeester Gisbert van Schairt (p. 90-91, 113), steenhouwers Riquin Tilmans (p. 113) en Claes de Waell (p. 128). Andere onderwerpen worden in de hoofdstukken van Emmens apart belicht, onder andere de steenhouwersmerken (p. 115-117) en een uitleg over dendrochronologie (p. 118). De Stevenskerk wordt gepositioneerd tussen de vele kerken in oostelijk Nederland, het nabije Duitsland, het Rijnland, en vergeleken met bouwwerken in verder gelegen streken in Europa. Emmens concludeert onder andere dat het fenomeen van de kooromgang met straalkapellen (1456) uniek is binnen de Nijmeegse regio. De tweezijdige sluiting van de kapellen is zeldzaam en komt slechts voor bij het Münster van Freiburg im Breisgau (begin 1354, volt. 1470-1536). Eveneens 'uniek' is de overkluizing van de nieuwe sacristie (1427), door twee van de oudste stergewelven in 'onze' streek, waarmee de regio rond Nijmegen bedoeld is.

Aanvullend en belangrijk voor de dateringen, zijn de hoofdstukken van Den Hartog over de middeleeuwse bouwsculptuur, namelijk 'Van de dertiende tot het einde van de vijftiende eeuw', en 'Op de grens van laatgotiek en renaissance, het transept (ca. 1500-1560)' (hst. 7 en 10). In de dertiende eeuw was de kerk aanvankelijk sober ingericht, maar in de late gotiek werden opvallend rijke versieringen aangebrachtl Deze bouwsculptuur is volgens Den Hartog te vergelijken met ander werk in het Nederrijngebied, is verder algemeen voorkomend in Gelre, met parallellen langs de Bovenrijn en in Zuid-Duitsland. De laatgotische kapitelen behoren volgens de auteur tot het beste dat rond 1500-1520 in Nederland is gemaakt. Zij gaat ook uitgebreid in op de naoorlogse vernieuwing van de middeleeuwse bouwsculptuur in de kerk door beeldhouwers W. Mill en C. Baljet (p. 93-95). Van de laatstgenoemde werden de nieuw vervaardigde kraagstenen door de RDMZ grotendeels afgekeurd. Den Hartog stelt concluderend opgelucht vast dat er nog

genoeg oud beeldhouwwerk is overgebleven.
Met het thema ‘Kleur in de Stevenskerk’, geschreven door auteur Paul le Blanc, worden een aantal bijzondere en ook iconologisch unieke vijftiende- en zestiende-eeuwse muur- en gewelfschilderingen besproken (kooromgang, Heilig-Grafkapel, westelijk venster zuidelijke zijbeuk).
In ‘Spiegel van de stad, De functie van de Stevenskerk sinds de reductie van Nijmegen in 1591’ door Anton van de Sande wordt beschreven dat vanaf die datum de ‘ware gereformeerde religie’ in de publieke kerk wordt beleden. Hij beschrijft ook alle ontwikkelingen tot op heden, waarbij de kerk thans naast bedehuis ook plaats biedt aan profane, wereldse en culturele evenementen.
De lotgevallen van de kerk en vele veranderingen in de loop der eeuwen worden genoteerd in het hoofdstuk ‘Het kerkgebouw en inrichting sinds de reductie van Nijmegen in 1591’ door Gerard Lemmens. Onder andere is vermeld dat er in de twintigste eeuw meer aandacht kwam voor de kerk als monument. Er wordt ook een overzicht van de restauraties en de betrokken personen gegeven. Ingrijpend voor het gebouw was het bombardement op Nijmegen van 22 februari 1944, waarbij de toren en de zuidwestzijde van de kerk werden verwoest.
Meer uitgebreid worden de voor- en naoorlogse restauraties behandeld in het erop volgende hoofdstuk ‘Restauratie, verwoesting wederopbouw, Instandhouding in de twintigste eeuw’ door Ronald Glaudemans. Na de constatering van ernstige gebreken in 2011 werd de noodklok geluid, wat leidde tot de recente herstelwerkzaamheden, die worden besproken onder het thema ‘Kerk en toren eendrachtig gerestaureerd’ door Mayke Haaksman en Louis Gerdessen.
Buiten de voornaamste beschreven items wordt ook nog in afzonderlijke en soms omvangrijke kaderteksten aandacht geschonken aan bijzonderheden.
Interessant is het onderwerp uit de bouwgeschiedenis van omstreeks 1465, een Latijnse tekst met vertaling uit de Gelderse kroniek van Willem van Berchen. Deze notaris en geestelijke werd later vicaris en kanunnik in deze kerk. Daarnaast was hij geschiedschrijver en schreef hij de kronieken van Gelderland, Holland, Brabant, het bisdom Luik en van verschillende adellijke geslachten. (p. 19-23). De iconologische duiding van ‘De maaswerkknoop’ voegt iets toe aan de beschrijvingen van beeldhouwwerk, met name van wijnranken en geknoopte koorden, en een apart tekstje gaat over de interpretatie van ‘Twee wonderlijke kopjes’ (p. 153). Voor een belangrijk element in de kerk is een uitgebreide kadertekst gereserveerd: ‘Het monument voor Catharina van Bourbon, 1512/1536, kinderplicht of politieke aspiratie’ (p. 157-159). De graftombe van de hertogin (1440-1469) werd geruime tijd na haar dood geplaatst door haar zoon Karel van Gelre. Een andere kadertekst is tenslotte gewijd aan de heilige Stefanus, sinds 1272 (of al eerder?) patroonheilige van de parochiekerk in Nijmegen (p. 259-265).
Als punt van kritiek zou genoemd kunnen worden het gemis van bijschriften bij de prachtige, paginagrote afbeeldingen. Pas aan het eind van het boek bij de illustratieverantwoording staan deze vermeld. Ook ontbreekt een, ongetwijfeld nuttig register om een en ander nog eens op te zoeken. Sommige details

zijn uitgebreid en knap beschreven, maar vergen van de lezer veel concentratie en uithoudingsvermogen. Zoals bijvoorbeeld de geschiedenispuzzel van de pijlers, of de beschrijvingen van het beeldhouwwerk. Gezien het bekende fenomeen van reizende bouwmeesters en de verspreiding van bouwstijlen en vormgeving over regio's en grotere afstanden lijken speculaties over stijlinvloeden soms minder sterk. Zo wordt 'misschien een sterkere invloed' vanuit Noord-Holland vermoed bij de stergewelven in het dwarsschip (1550-1560), die identiek zijn aan de een halve eeuw eerder gedateerde stergewelven in de Grote Kerk in Alkmaar (XVd). En valt het woord 'transept' onder de moeilijke woorden? Het woord 'dak' wordt soms gebruikt op plaatsen waarbij in principe sprake is van een 'kap'. Jammer is dat er geen hoofdstuk vloeren met de historische grafstenen in het boek werd opgenomen, het zou het boek completer maken. Blijkbaar zal dit onderwerp in een aparte uitgave verschijnen.

Alles overziend, is er sprake van een bijzonder fraai uitgegeven boek waarin diverse specialisten naar aanleiding van een recente grondige restauratie hun licht laten schijnen over vele aspecten van de Stevenskerk in Nijmegen. Het heeft geresulteerd in een goed onderbouwde wetenschappelijke uitgave, voorzien van prachtige foto's en het bevat vele details en bijzonderheden. Een pluspunt, zowel voor het goede begrip als voor de geïnteresseerde leek, is dat er bij alle afbeeldingen van de bouwgeschiedenis en bouwfasen uitgebreide, samenvattende bijschriften zijn gevoegd. Kortom, veel lof voor het voorlopig laatste woord over de Stevenskerk in Nijmegen.

Elisabeth Stades-Vischer

Korstmossen en muurbloempjes

Beekum, Radboud van
De architect Jan Kuijt Wzn. 1884-1944: Bouwen voor Vroom & Dreesman.
Uitgeverij Stokerkade 2018, ISBN 9789079156429, paperback, p. 176, € 24,50.

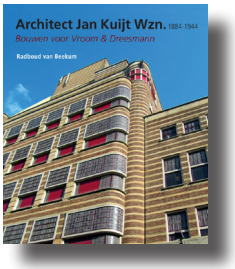

Architect Jan Kuijt Wzn. groeide op in een milieu van winkeliers en kreeg zijn eerste opdrachten dan ook uit die sector van o.a. Ter Meulen, Weyers, Witteveen en Zumpolle. Vanaf de jaren twintig kreeg hij steeds meer opdrachten van Vroom & Dreesman omdat hij in staat bleek hun warenhuizen een herkenbaar gezicht te geven. De goed gekozen, in het oog springende locaties voor de eerdere kleinere winkels van het concern benutte hij ten volle. Er verrezen typerende V&D gebouwen in Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Hilversum, Utrecht, Amersfoort en Enschede.

Bitter, Peter, Karel Emmens, Jan van der Hoeve, Carly Misset & Carolien Roozendaal
De Grote Kerk van Alkmaar. 500 jaar bouwen en behouden.
Uitgeverij Matrijs 2018, ISBN 978905345525, gebonden, p. 360, € 39,95.

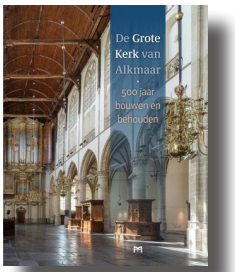

In Alkmaar wordt het 500-jarig bestaan van de Grote Kerk groots gevierd. Er zijn diverse activiteiten ontwikkeld rond de kerk, zoals het tijdelijk terugbrengen van de zijvleugels van het majestueuze Laurentius altaar, rond 1540 geschilderd door Maarten van Heemskerck. Maar er verschijnt ook een gedegen studie over de recent ontdekte sporen van de oorspronkelijke bouw en de latere restauraties. Diverse experts op gebied van archeologie, bouwhistorie en kunsthistorie laten hun licht schijnen over de nieuwste ontwikkelingen en brengen die tot in de kleinste details in beeld. Het boek mag met recht een nieuw standaardwerk genoemd worden

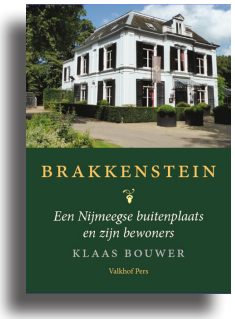

Bouwer, Klaas
Brakkenstein. Een Nijmeegse buitenplaats en zijn bewoners.
Uitgeverij Valkhof Pers 2018, ISBN 9056254944, 9789056254940, paperback, p. 208, € 24,95.

Brakkenstein is een van de weinig goed bewaarde buitenplaatsen aan de rand van Nijmegen. Ontstaan als een ontginningsboerderij op de heide van het Hoge Veld in 1650, diende het later als zomerverblijf en vervolgens ook als permanente woonplek voor rijke families uit Nijmegen. De buitenplaats herbergde van 1940 tot 1965 een neurologische kliniek, gelieerd aan het Canisiusziekenhuis en in 1970 kwam er een hortus botanicus tot stand. Aan de hand van familiearchieven, afbeeldingen en kaarten wordt de geschiedenis van het huis en de bewoning verteld.

Eeden, Ed van

Operatie open hart. Twintig jaar bouwen aan het Stationsgebied Utrecht.

Uitgeverij Matrijs 2018, ISBN 9789053455401, paperback, p. 352, € 19,95.

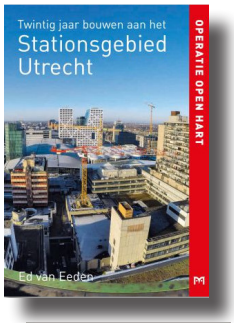

Het stationsgebied in Utrecht kent een bewogen geschiedenis. In 1962 werd in de gemeenteraad voor het eerst gesproken over grotere parkeergarages bij station Utrecht, wat tenslotte uitmondde in de bouw van een geheel nieuw station, het grootste overdekte winkelcentrum van Europa met een verbinding met de stad, parkeergarages, een Muziekcentrum en meer. De ontwikkelingen bleken niet alle even gunstig uit te pakken. In 2002 kwam er een Utrechts referendum over de toekomst van het gebied, waarmee de gemeenteraad aan de slag ging. Het boek blikt terug, door middel van interviews met vele belanghebbenden, op de afgelopen twintig jaar waarin het beslistraject zijn loop nam wat resulteerde in een totale make-over van het stadshart.

Gaasbeek, Fred

Dorp en fort Blauwkapel.

Uitgeverij Stokerkade 2018, ISBN geen, paperback, p. 160, € 9,95.

In de Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks is er een speciale uitgave ingelast aangezien dit het enige fort is waar een dorpje binnen de wallen werd opgenomen. Het veroorzaakte een versmelting van dorp met militair erfgoed en de historie van het dorp wordt dan ook uitgebreid beschreven. De bouw van het verdedigingswerk, dat lag op een kruispunt van belangrijke verbindingswegen, begon in 1818. Oorspronkelijk was het fort binnen de gemeente Maartensdijk gelegen, maar bij een grenswijziging kwam het onder de vleugels van de gemeente Utrecht die het herontwikkelde met behoud van het rustige, dorpse karakter.

Gitz, Huub

Fort bij Honswijk

Uitgeverij Stokerkade 2018, ISBN geen, paperback, p. 40, € 7,50.

In de Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks is een deeltje uitgekomen over Fort Honswijk, dat samen met Fort Everdingen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie het gebied moest beschermen tegen de vijand. Zij moesten samen de rivier de Lek afgrendelen bij gevaar, en de inundatiesluis aan de oostzijde beschermen zodat de Houtense vlakte in geval van nood onder water kon worden gezet. Dit torenfort is het grootste uit de Waterlinie. Het is drie keer gemobiliseerd (1870, 1914 en 1940) en rond de Tweede Wereldoorlog een aantal keren gebruikt voor interneringen. Vóór de oorlog voor Duitse vluchtelingen, in de oorlog werd het door de Duitsers gebruikt als gevangenis voor verzetsmensen en na de oorlog werden er SS-ers en actieve NSB-ers opgesloten. Het werd in 2016 verkocht aan de gemeente Houten.

Graphe, Christof (ed.)

Aldo van Eyck, Orphanage Amsterdam, Building and Playgrounds.

Uitgeverij Architectura & Natura 2018, ISBN 9461400608, 9789461400604, gebonden, p. 268, € 39,50.

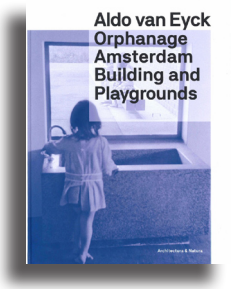

Een van de belangrijkste gebouwen in de moderne architectuur is wel het Amsterdams Weeshuis

door Aldo van Eyck (1918-1999). De bouw was voltooid in 1960 en trok veel beroemde bezoekers. In dit boek (Engels) is alles tot in de kleinste details beschreven, van de paviljoens met schilderachtige koepels tot de onderling verbonden patio's. Vooral de speelplaats trok de aandacht; dat was niet de eerste die de architect had ontworpen want in 1954 bestonden er al meer dan 200 speelplaatsen bij scholen van zijn hand.

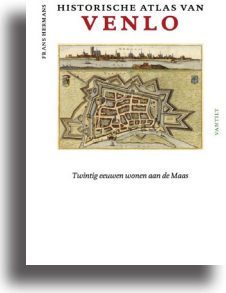

Hannema, Kirsten, Tim de Boer & Lara Voerman

Rietveldprijs 2017. Het beste van architectuur en stedenbouw in Utrecht.

Uitgeverij Thoth 2017, ISBN 9789068687385, paperback, p. 48, € 9,95.

Elke twee jaar reikt de Stichting Rietveldprijs een prijs uit aan een ontwerper die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving in de stad Utrecht. Monk architecten waren de winnaar in 2017 en deze publicatie bevat het juryverslag. Het is een verhaal over het winnende project, namelijk de transformatie van de 'Werkspoorkathedraal'. Tevens bevat het een foto-essay van Stijn Poelstra.

Heiden, Paula van der

Interieurs van het Binnenhof. In het politieke hart van Nederland.

Uitgeverij Stokerkade 2018, ISBN 9789079156450, gebonden, p. 256, € 29,50.

Het Binnenhof, het icoon van de democratie, werd oorspronkelijk gebouwd voor de graven van Holland en werd later de residentie van de stadhouders. Veel ruimtes zijn wel bekend, als de Ridderzaal en de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer, maar dit boek opent andere deuren die meestal gesloten blijven. De lezer kan een blik werpen op de grote verscheidenheid aan inrichtingen.

Hermans, Frans

Historische Atlas van Venlo. Twintig eeuwen wonen aan de Maas.

Uitgeverij Vantilt 2018, ISBN 9789460044038, gebonden, p. 80, € 24,50.

Venlo heeft een bewogen geschiedenis, die al begint in de Romeinse tijd, altijd verbonden met de rivier de Maas. De stad was in de zeventiende en achttiende eeuw een sterke vesting, en heeft heel wat belegeringen doorstaan. Connecties met het industriële Rijnland waren gunstig voor de commerciële ontwikkeling van de stad, maar het knooppunt van spoorwegen belemmerde een harmonieuze stedenbouwkundige ontwikkeling. De atlas bevat veel niet eerder gepubliceerd kaartmateriaal.

Hurx, Merlijn

Architecture as Profession: The Origins of Architectural Practice in the Low Countries in the Fifteenth Century (deel 13 van Architectura Moderna).

Uitgeverij Brepols Publishers 2018, ISBN 2503568254, 9782503568256, gebonden, p. 459, € 119,-.

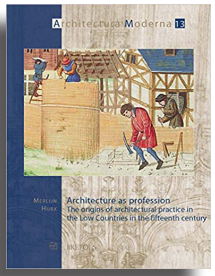

Het vijftiende-eeuwse Florence wordt beschouwd als de bakermat van de moderne architect. Voor het eerst wordt in het Vitruviaanse concept een fundamenteel onderscheid herkend tussen archi-

tect en bouwer. Noord Europa volgde pas een eeuw later na het doorsijpelen van Italiaans traktaten en het invoeren van de all'antica stijl, waardoor een nieuw type architect de traditionele gotische meesters ging vervangen. Wel heeft de geschiedschrijving te weinig aandacht besteed aan de veranderingen in de organisatie van het bouwen, die de basis vormen voor de moderne architectuur.
Dankzij een grote hoeveelheid informatie afkomstig uit bronnen in de Lage Landen geeft dit boek een nieuwe kijk op de ontwikkeling van de middeleeuwen tot de vroege moderne periode. De schrijver geeft een andere interpretatie van het gangbare perspectief op de Italiaans gecentreerde invloed zoals die in de meeste literatuur voorkomt.

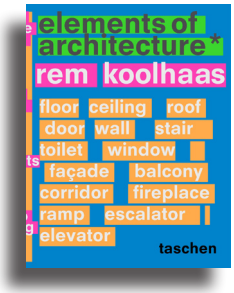

Koolhaas, Rem
Elements of Architecture.
Uitgeverij Architectura & Natura 2018, ISBN 10: 8831720198, gebonden in cassette, 15 delen, p. 1592, € 100,-.

Het boek (in het Engels) vormt een weerslag van de veelgeprezen tentoonstelling in het centrale paviljoen van de Architectuur Biënnale in Venetië in 2014. In afzonderlijke delen staan vijftien architectonische elementen centraal: floor, wall, ceiling, roof, door, window, façade, balcony, corridor, fireplace, toilet, escalator, stair, elevator en ramp. Per deel wordt de ontwikkeling van het betreffende element geschetst met vele voorbeelden. Koolhaas wordt daarbij geassisteerd door diverse co-auteurs, zoals Tom Avermaete en Stephan Petermann, alles in een vormgeving van Irma Boom. Opmerkelijk is het deel over trappen waarbij de documentatie van het Friedrich-Mielke-Institut voor Scalalogie (trappenkunde) werd geraadpleegd (en op de tentoonstelling gepresenteerd). Hoewel met overwegend nadruk op de moderne tijd zijn het ware bronnenpublicaties voor de betreffende elementen. Voor de liefhebbers is er ook een aansluitende afzonderlijke publicatie over Elements of Venice met twaalf elementen door Guilia Foscari.

Keuning, David
Tjeerd Dijkstra (1931). Architect, rijksbouwmeester, hoogleraar.
Uitgeverij Verloren 2018, ISBN 9789087047375, gebonden, p. 300, € 29,95.

In de tweede helft van de twintigste eeuw en het begin van deze eeuw speelde Dijkstra een belangrijke rol in de Nederlandse architectuur en cultuur. Hij schreef over architectonische kwaliteiten en het beoordelen daarvan. Als hoogleraar aan de TU in Delft voerde hij belangrijke onderwijsvernieuwingen door en hij was lange tijd Rijksbouwmeester. Behalve supervisor bij belangrijke projecten in Amsterdam en Leiden was hij ook bestuurder van het weekblad De Groene Amsterdammer.

Koopmans, Botine
10 met een griffel. Portretten van de mooiste Haagse scholen.
Uitgeverij Stokerkade 2018, ISBN 9789079156436, gebonden, p. 368, € 29,50.

Vanaf ongeveer 1801, toen er een wet kwam op het onderwijs, werd er serieus gekeken naar de

bouw van scholen. Vóór die tijd werden er 'tot berging van de schooljeugd alleen voor elk ander doel onbruikbare gebouwen of woonhuizen gebruikt'. Er kwamen in de loop der tijd verschillende richtlijnen en deze vertellen in steen de geschiedenis van het onderwijs, die gekenmerkt werd door een continue verandering van visies en regelgeving en onderlinge strijd tussen openbaar en bijzonder onderwijs. In Den Haag staan opvallend veel 'eerste scholen van Nederland', en de mooiste voorbeelden zijn bijeengebracht in dit boek met prachtige foto's van Dick Valentijn.

Kreek, Johans & Henk Slechte
Het oudste huis van Nederland. 900 jaar proosdij in Deventer.
Uitgeverij Walburgpers 2018, ISBN 9789462493018, p. 160, € 29,95.

Het pand Sandrasteeg 8 / Stromarkt 19 te Deventer werd rond 1130 gebouwd. De proost van het kapittel van Lebuinus liet ten oosten van de kerk toen een indrukwekkende residentie bouwen. De restauratie van Sandrasteeg 8, in 1992 onder begeleiding van een van de auteurs, bracht veel nieuwe informatie naar boven. Tot en met de tweede verdieping staan nog substantiële gedeelten uit de vroegste bouwperiode van het pand overeind. Daarmee is de proosdij het oudste nog bestaande en bewoonde stenen huis in Nederland. De bouwhistorie van het huis wordt in de bredere context van de algemene geschiedenis van Deventer geplaatst. De bewoningsgeschiedenis, tot en met het gebruik van Stromarkt 19 als deel van de nieuwe Bibliotheek Deventer, vormt het verbindend element. De beknopte biografieën van de vele interessante bewoners geven het boek een meerwaarde.

Krabbe, Coert P., Dolf Broekhuizen & Niek Smit
Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser.
Uitgeverij Waanders 2018, ISBN 9789462621749, paperback, p. 456, € 49,95.

Na de vier delen Huizen in Nederland die in de jaren 1993 – 2000 verschenen over het huizenbezit van de Vereniging Hendrick de Keyser is er nu een vijfde deel uitgekomen die een latere periode behandelt. Het zijn niet enkel huizen die hier voor het voetlicht komen, thematisch verdeeld in vier tijdsblokken, maar ook andere gebouwtypen. De pijlers blijven architectuur en bouwtechniek, het interieur komt in deze uitgave meer in beeld. Toch blijven het functioneren van het woonhuis en het wonen in een breder perspectief enigszins onderbelicht.

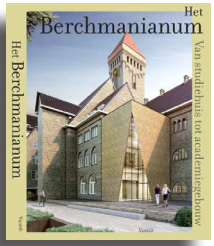

Krul, Annelies, Wies van Leeuwen, Agnes van der Linden & Lilian Waanders
Het Berchmanianum, van studiehuis tot academiegebouw.
Uitgeverij Vantilt 2018, ISBN 9789460043932, gebonden, p. 224, € 29,50.

Het boek verschijnt als deel XXIV in de reeks Nijmeegse Kunsthistorische Studies. In de zomer van 2018 betrekt de Radboud Universiteit Nijmegen het gebouw dat negentig jaar geleden

door Joseph Cuypers en zijn Pierre is gebouwd. Veertig jaar lang was het de plek waar jonge Jezuïeten hun opleiding kregen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het door de Duitse bezetter ingericht als 'Muttersheim', maar die functie zou het gebouw niet vervullen. Tot kort geleden was het een woonoord voor bejaarde mannelijke religieuzen. Het rijksmonument en de oorspronkelijke tuin nemen een plaats in op de campus Heyendaal.

Listri, Massimo, Georg Ruppelt & Elisabeth Sladek

The World's Most Beautiful Libraries.

Uitgeverij Taschen 2018 (in 3 talen: Engels Frans, Duits), ISBN 978383635243, gebonden, p. 560, € 150,-.

Voor bibliofielen levert dit indrukwekkende boek, over de bibliotheken van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw, over de oudste maar ook de mooiste behuizingen voor geschriften ter wereld, waarschijnlijk momenten van extase op. Het is een cultuurhistorische reis waarin de ontstaansgeschiedenis, de architectuur van het gebouw en uiteraard ook de inhoud: de manuscripten, papyrusrollen en incunabelen aan bod komen. De auteurs openen voor de lezer grote houten deuren in deze tempels van kennis, bestijgen smalle spiraaltrappen, en geven tot in details uitleg, geïllustreerd met foto's waaraan je de geur van oude boeken bijna kan opsnuiven.

Leenders, Karel & Willem van Ham

Polders in beeld. Noord-West Brabant 1565 – 1590.

Uitgeverij Wbooks 2018, ISBN 9789462582567, gebonden, p. 128, € 24, 95.

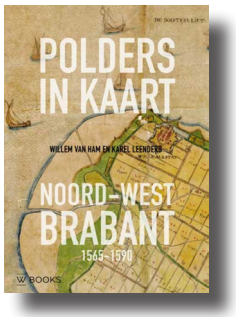

Een boek voor de historische kaartliefhebber. In 1565 en in 1590 werden er twee grote kaarten gemaakt van het noordwestelijke gedeelte van Noord-Brabant, respectievelijk de Gastelse en de Mauritskaart. Ze waren bestemd voor enkele hoge heren, nl. een markies, een abt en de stadhouder van enkele opstandige provincies. In die periode was de ontwikkeling van het polderlandschap in volle gang. Wanneer men de kaarten vergelijkt, die met een tussenliggende periode van 25 jaren zijn gemaakt, ziet men interessante ontwikkelingen op het gebied van inpolderingen, molens, veerbootjes en vestingsteden. Ook een vergelijking met de huidige situatie is boeiend.

Leenders, Karel & Willem van Ham

'Want de grond behoort ons allen toe'. Leven en werk van stedenbouwkundig architecte Lotte Stam-Beese.

Uitgeverij Vantilt 2018, ISBN 989460044007, gebonden, p. 480, € 29,50.

Lotte Beese studeerde aan het Bauhaus in Dessau en werkte als architecte op verschillende plaatsen in de Sovjet-Unie, ook in Berlijn en in Brno (nu Tsjechië). Zij vestigde zich in 1934 in Nederland met haar toenmalige echtgenoot Mart Stam. Na de oorlog werkte ze als stedenbouwkundig architecte in Rotterdam en ontwierp nieuwe, modernistische wijken. Ook werkte ze een aantal

jaren als grafisch ontwerpster en fotografe. Een van haar publicaties had als titel: ‘Wonende zijn wij allen stedenbouwers’. Zij was de mening toegedaan dat bewoners zich verantwoordelijk moesten voelen voor hun fysieke woon- en leefomgeving omdat de grond ons allen toebehoort.

Overvoorde, Paul P.J.
“Als het maar tot iets leidt...”, Mr. Dr. J.C. Overvoorde (1865-1930), Strijder voor erfgoed en feminist.
Uitgeverij IJzer 2018, ISBN 9789086841639, gebonden, p. 649, € 29,50.

In deze biografie wordt het leven beschreven van een feminist ‘avant la lettre’, zo zou men Mr. Dr. J.C Overoorde kunnen noemen. Maar dat was niet zijn enige kwaliteit, hij was ook een gedreven bestuurder van de Nederlandsche Oudheidkundigen Bond (voor ze Koninklijk werd), een archivaris, geleerde en een politiek radicaal. Hij begaf zich ook in de strijd voor het behoud van monumenten, die tijdens zijn leven (1865-1930) in groten getale afgebroken werden.

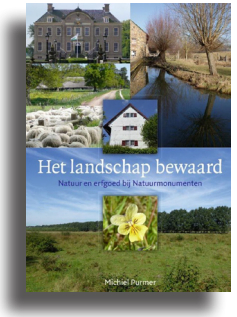

Purmer, Michiel
Het landschap bewaard. Landschap en erfgoed bij Natuurmonumenten.
Uitgeverij Verloren 2018, ISBN 9789087047511, gebonden, p. 576, € 39,95.

Natuurmonumenten is voor het grote publiek een organisatie die zich met de natuur bezig houdt, maar wat veel mensen niet weten is dat zij een van de grootste erfgoedbeheerders in Nederland is. Honderden bijzondere gebouwen als forten, landhuizen, kastelen, boerderijen en ook archeologisch waardevolle terreinen worden beheerd door de vereniging. Vier gebieden staan in dit boek centraal: het Eerder Achterbroek bij Ommen, restanten van de Atlantikwall in de Hollandse en Zeeuwse duinen, het Zuid-Limburgse Geuldal en het Mantingerveld in Drenthe. Beschreven wordt hoe Natuurmonumenten vanaf 1945 met het erfgoed in deze vier heel verschillende landschappen is omgegaan.

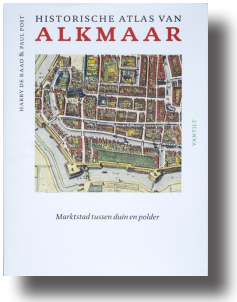

Post, Paul & Harry de Raad
Historische atlas van Alkmaar. Marktstad tussen duin en polder.
Uitgeverij Vantilt 2018, ISBN 9789469943826, gebonden, p. 80, € 29,50.

Alkmaar, dat al in de twaalfde en dertiende eeuw uitgroeide tot stad moest haar positie herhaaldelijk bevechten. Mede door vestiging van vluchtelingen voor de Opstand uit de Zuidelijke Nederlanden maakte de stad een snelle groei door. In de Gouden Eeuw had de binnenstad al haar huidige omvang. Door het droogleggen van de Heerhugowaard en de Schermer kreeg vooral de kaasmarkt een enorme impuls en werd de grootste in het land. In de negentiende eeuw werden er kanalen en spoorwegen aangelegd en verschenen de eerste fabrieken, opnieuw reden tot groei. In 1972 werd Alkmaar als groeikern aangewezen, die de overloop van de Randstad moest opvangen. Aan de hand van historische en moderne kaarten wordt het veelzijdige verhaal van de stad en haar omgeving verteld.

Rouw, Kees

Co Brandes, bouwmeester van de Nieuwe Haagse School.

Uitgeverij Nai010 2018, ISBN 9789462084636, gebonden, p. 208, € 39,95.

In het boek wordt architect Co Brandes (1884-1955) de protagonist van de Nieuwe Haagse School en uitvinder van het ultieme jaren-dertig-huis genoemd. Geen enkele architect heeft tijdens het Interbellum het aangezicht van Den Haag en Wassenaar zo bepaald als hij. Hij was de voorman van de derde stroming binnen de vooroorlogse moderne Nederlandse architectuur, tussen het Nieuwe Bouwen en de Amsterdamse School in. Tot zijn omvangrijke oeuvre, dat tot stand kwam tussen 1902 en 1955, behoren vele honderden woningen en vijftig villa's. Het architectonische en stedenbouwkundige beeld van zowel het dorp Wassenaar als de uitdijende stad Den Haag is in belangrijke mate bepaald door zijn werk. De wijk Marlot is een voorbeeld van synthese tussen architectuur en stedenbouw.

Rutte, Reinout & Bram Vannieuwenhuyze

Stedenatlas Jacob van Deventer.

Uitgeverij Thoth 2018, ISBN 9789077699171, gebonden, p. 516, € 119,50.

Over het monsterproject van Jacob van Deventer is verbluffend weinig bekend. Tussen 1545 en 1575 karteerde hij steden in de toenmalige Nederlanden en van 226 steden zijn de plattegronden overgeleverd. Deze zijn nu voor het eerst gezamenlijk afgebeeld. Daarbij bleek dat bijna alle steden aan het water zijn ontstaan. Zijn kaarten vormen een onschatbare bron van informatie

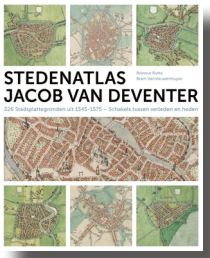

over de steden uit die tijd. Afgezien van hun artistieke waarde worden ze ook geroemd om hun betrouwbaarheid en steeds uniforme en fraaie uitvoering. In de atlas zijn analysekaarten opgenomen van de stadsontwikkeling en vergelijkingen gemaakt met behulp van luchtfoto's.

Stenvert, Ronald

Interieur en bouwhistorie & Interieur en historische gelaagdheid.

Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed 2018, resp. p. 9 en p. 12, beide als downloadbare open pdf, te vinden op https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/interieur-en-bouwhistorie.

In het kader van een door Eloy Koldeweij geïnitieerd programma interieurs en met Ben Kooij als projectleider, zijn twee van de uiteindelijk vier brochures verschenen over de relatie tussen bouwhistorie en interieur. Ze zijn bedoeld voor monumenteneigenaren, erfgoedspecialisten en andere geïnteresseerden. In de eerste brochure komt de definitie van interieur aan de orde evenals de diverse bijbehorende belangrijke aspecten over ruimten en respectievelijk: hun schakeling en functie, hun aankleding, hun inrichting en hun voorzieningen. Daarna komen de betrokken disciplines en het werkveld aan bod. In de tweede brochure wordt hier nader op ingegaan en komen de aanpak en onderzoeksmethoden aan de orde, evenals de bronnen en de diverse waarden die bij het interieur in het geding zijn.

Vos, Katrien de (red.)

Limburgse kasteellandschappen in verandering.

Uitgeverij Matrijs 2018, ISBN 9789053455371, paperback, p. 112, € 19,95.

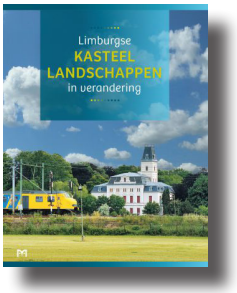

Het boek kwam op de markt in samenwerking met de Stichting Limburgse Kastelen. De veranderingen in en vooral de afbrokkeling van het kasteellandschap, met zijn landschapstuinen, bomenrijen en vijvers worden beschreven. Door de uitbreiding van steden en de opkomst van de industrie werd steeds meer grond opgeëist voor snelwegen, kanalen of spoorwegen. Aan de hand van kaarten en foto's is deze ontwikkeling te volgen en ook is er te zien hoeveel verrassende elementen van het oorspronkelijke kasteellandschap nog aanwezig zijn.

Zoeteman, Martine & Ankie Petersen (red.)

Future proof! Nieuw vakmanschap in herbestemming.

Uitgeverij Matrijs 2018, ISBN 9789053455340, paperback, p. 112, € 14,95.

Sinds 2013 heeft er vijf jaar een symposium in de vorm van een tijdelijke 'school' plaats gevonden genaamd: *De week van het lege gebouw*. Daar kunnen studenten onder begeleiding van docenten en praktijkdeskundigen het vak van herbestemming proberen te doorgronden. Diverse specialisten van onderwijsinstellingen, het Herbestemmingsteam, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Rijksvastgoedbedrijf, CONSULT van AM RED, Platform VOER waren de deelnemers. Samen met de studenten speelden ze een belangrijke rol bij het bedenken van (onconventionele) herbestemmingsplannen voor 'het lege gebouw'.

De *Niewsbrief Bouwhistorie* wordt opgemaakt door Jeroen Nipius naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur:
annemiektestroete@gmail.com
We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:
1 april 2019

Redactie
drs. A. (Annemiek) te Stroete (hoofdredacteur)
ing. P.J. (Patrick) Bosman
drs. R.N. (Rachel) Halverstad
drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
J.A. (Jeroen) Nipius
drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
dr. ing. R. (Ronald) Stenvert
M. (Mariël) Urbanus MA

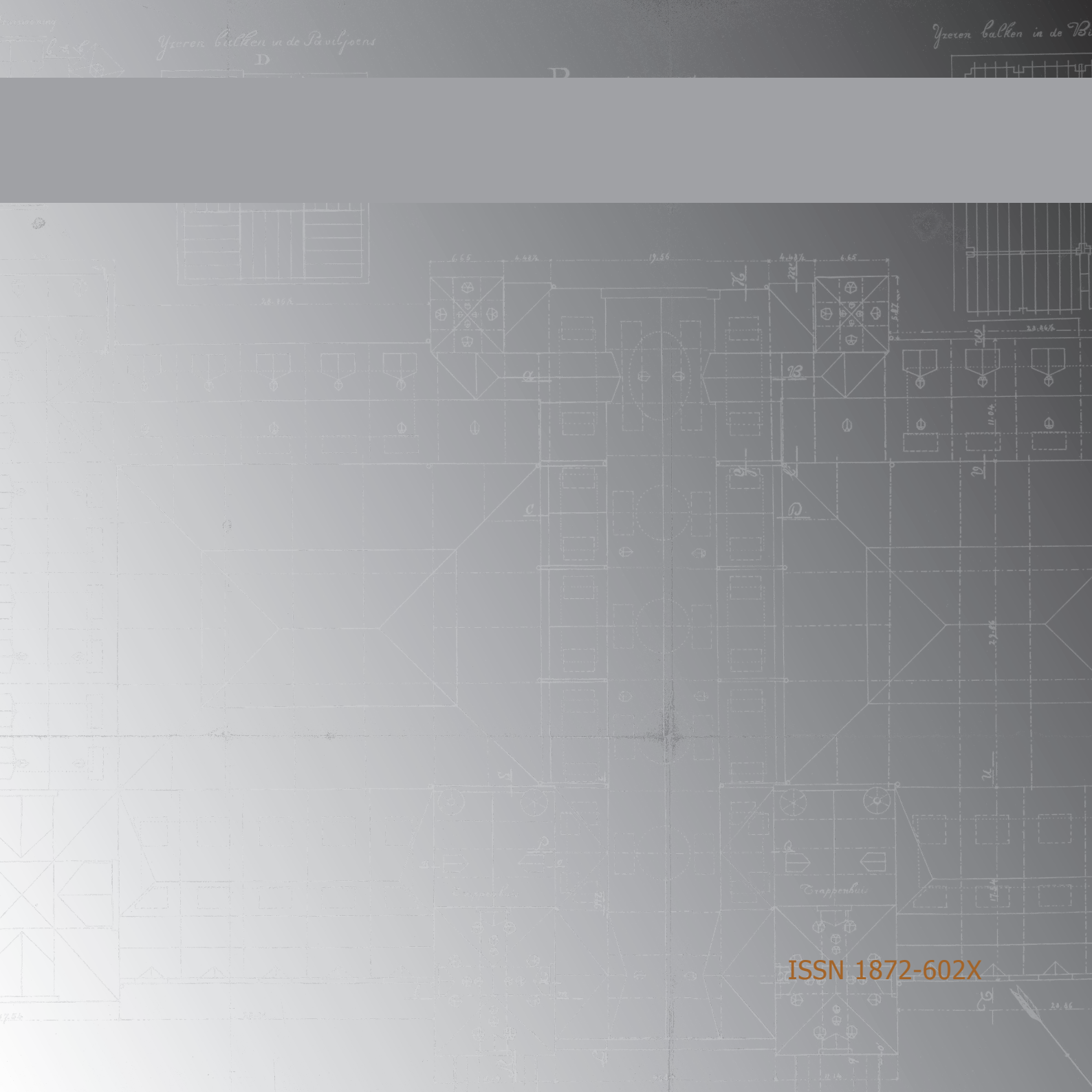

ISSN 1872-602X